

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Liesbeth Bervoets, Thea Campagne, Saskia Grotenhuis,
Sylvia Lammers, Heidi de Mare, Riet Paasman, Jannie Poelstra,
Agnes Sommer, Annerieke Vos

Themaredactie

Agnes Sommer, Annerieke Vos

Redaktieraad

Titia Bos, Lenie Brouwer, Jeanne de Bruijn, Loes Brunot,
Rosemarie Buikema, Koos Couprie, Freda Dröes, Angela Grooten,
Rina Van der Haegen, Joke 't Hart, Marijke de Jong, Jytte Kronig,
Selma Leydesdorff, Mieke Verloo, Marij Veugelers, Tienka Wiersma

Redaktiesekretariaat

Saskia Grotenhuis, Amstelveenseweg 97, 1075 VX Amsterdam

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen, Bijleveldsingel 9,
6521 AM Nijmegen, tel. (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 140 bladzijden.
De prijs per jaargang bedraagt f 44,50. Voor studenten en anderen
met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 38,50.
Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 58,50. Men kan
zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager.
Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch
worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een
acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch
verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar
schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Inhoud

283 Redactioneel

Themagedeelte: Vrouwen onder elkaar

- 284 Onder ons? Inleiding op het thema 'vrouwen onder elkaar'
Agnes Sommer, Annerieke Vos
- 290 Pendelen van sexus naar socia. Lesbiese geschiedenis of
vrouwengeschiedenis? *Paula Koelemij*
- 308 Afstand en verlangen. Vrouwenvriendschappen op engelse
kostscholen, 1870-1920 *Martha Vicinus*
- 333 De liefde van Lesbos in Nederland. Sappho in de nederlandse
letteren van 19de en begin 20ste eeuw *Myriam Everard*
- 351 'Opvoeden tot een gezonde omgang der geslachten'. De discussie
over ko-educatie in de jaren '50. *Saskia Grotenhuis*

Overige bijdragen

- 372 Spinnewebben en spinrag *Selma Leydesdorff*
- 385 Zo moeder, zo dochter? De Winteruniversiteit Vrouwenstudies
1983 *Riky van Og, Karine Klappe*

Recensies

- 395 'Moederschap. Trendrapport over wetenschappelijk onderzoek
op het gebied van het moederschap, vanaf 1975' van Mirre Bots
en Carla Verheyen *Lily Clerkx, Elly Singer*
- 397 'Huisvrouwen en herverdelen van huishoudelijk werk.
Trendrapport over vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek op
het gebied van huishoudelijk werk' van Tetty Havinga
Liesbeth Bervoets

Verslagen van bijeenkomsten

- 401 Een bijzondere gebeurtenis voor vrouwen, mannen, mensen. De
bijzondere wisselleerstoel feminisme en christendom
Mirjam Wolthuis, Elianne Keulemans

402 '5. Historikerinnentreffen' in Wenen *Karin Jušek,*
Marja van Tilburg

405 Kroniek

408 IAV-inventarisatie vrouwenstudies

412 Gegevens over de auteurs

Rektifikatie

In het artikel van José de Mare en Barbara Spoel, 'Feministische waarheid en macht in het meidenwerk' in het vorige nummer, 18, is een fout geslopen. Op p. 216 staat: 'Op dat moment bewegen de meisjes zich in een voor *hen* oncontroleerbare ruimte...'

Dit moet zijn: '...in een voor *haar* oncontroleerbare ruimte...'

Deze *haar* is de meidenwerkster uit de zin daarvoor.

Redactioneel

In het derde nummer van deze jaargang staat wederom één onderwerp centraal. Dit keer zijn er een aantal artikelen opgenomen rond het thema ‘vrouwen onder elkaar’. In het themaredactioneel, dat is getiteld *Onder ons*, lichten Agnes Sommer en Annerieke Vos het belang van de verschillende bijdragen toe.

Naast het thematische deel bevat dit nummer een artikel van Selma Leydesdorff, gebaseerd op de lezing die zij op de Winteruniversiteit Vrouwenstudies heeft gehouden. Zij gaat in op de verwevenheid van haar eigen geschiedenis met die van haar vak. Vanuit deze verbondenheid én vanuit haar opvattingen van geschiedwetenschap plaatst zij een aantal kanttekeningen bij de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis. Hoewel deze punten van kritiek niet theoreties door Leydesdorff worden uitgewerkt, zijn deze – op het eerste gezicht meer intuïtieve – opmerkingen toch van politiek belang voor de toekomst van vrouwengeschiedenis, omdat hiermee een aantal uitgangspunten ter discussie worden gesteld.

De wijze waarop de Winteruniversiteit Vrouwenstudies is voorbereid en in december 1983 gestalte heeft gekregen, wordt door Riky van Og en Karine Klappe, twee van de organisatrices van de WUV, uitvoerig beschreven in het artikel *Zo moeder, zo dochter?*. Naast de feitelijke gang van zaken geven Van Og en Klappe de tendensen weer waarin deze tweede vrouwenuniversiteit inhoudelijk verschilde van de eerste.

Verslagen van andere bijeenkomsten op het gebied van vrouwenstudies, zoals de aanvaarding van de bijzondere wisselleerstoel feminisme en christendom en het vijfde kongres van geschiedenisvrouwen in Wenen, zijn van de hand van respectievelijk Mirjam Wolthuis en Elianne Keulemans en van Karin Jušek en Marja van Tilburg.

Verder worden er twee trendrapporten besproken: één op het gebied van het moederschap door Lily Clercx en Elly Singer en een op het gebied van huishoudelijk werk door Liesbeth Bervoets. Met de kroniek, de IAV-inventarisatie vrouwenstudies en de gegevens over de auteurs wordt dit nummer besloten.

Agnes Sommer, Annerieke Vos

Onder ons?

Inleiding op het thema 'vrouwen onder elkaar'

Is een themanummer over 'vrouwenvrienschappen', 'vrouwvrouwelijke relaties' of 'homosociale arrangementen' mosterd na de diverse gangen van het kongres *Onder mannen, onder vrouwen* en de discussie over Lesbiese Geschiedschrijving in *Lover*?¹ Of hebben we eerder te doen met een smakelijk nagerecht? In dat geval ligt het bewijs van de pudding in de konsumptie of meer nog in de digestie. Het gaat in dit nummer namelijk om een verwerking van de bovengenoemde begrippen in onderzoek dat zich (juist) niet 'lesbiese geschiedenis' noemt.

Een onderscheid tussen lesbiese geschiedenis en geschiedenis van het lesbiese is een poging enige orde aan te brengen op het slagveld waar verschillende visies en opvattingen betreffende vrouwen-onder-elkaar in strijd verweekeld zijn. De inzet van de discussie is dan ook niet gering: het gaat om het al dan niet konstrueren van een eigen lesbiese identiteit of minstens om een (her)waardering van vrouwenkultuur.

Op zoek naar een lesbiese identiteit gaat de lesbiese geschiedenis zover alles wat vrouwen onderling betreft op te eisen, waarbij de seksuele konnotatie van het begrip lesbies naar believen wordt benadrukt of genegeerd. Langs de lijnen van projektie en kausaliteit wordt de geschiedenis naar ons toegehaald, eigengemaakt en toegeëigend. De identifikatie met in dit geval lesbiese vrouwen en de bewijsvoering van hun = onze onderdrukking en verzetsvormen lijken het doel van deze geschiedenis.

Teneinde de netelige kwestie van de seksualiteit te omzeilen wordt het begrip 'vrouwenkultuur' wel opgeworpen om de plaats van bijvoorbeeld 'lesbies kontinuüm' in te nemen.² De inzet van beide

1. Het kongres *Onder mannen, onder vrouwen* vond in juni 1983 plaats aan de Universiteit van Amsterdam. Zie voor de discussie over Lesbiese Geschiedschrijving: Maaïke Meijer, 'De roddel van de een is de geschiedenis van de ander', in: *Lover*, 1981, nr. 4, pp. 172-176; Mieke Aerts en Saskia Grotenhuis, 'De een is gelukkig de ander niet', in: *Lover*, 1982, nr. 3, pp. 99-103;

begrippen is echter dezelfde: relaties tussen vrouwen te herwaarderen en in verband te brengen met de vrouwenbeweging. Daarbij hoeft niet op voorhand te worden uitgegaan van een vrouwenwereld van louter liefde en zonneshijn. Onderzoek naar vrouwenkultuur benadrukt zowel de beperkingen ervan ten opzichte van de 'mannenwereld' als ook de klasse-aspekten.

Hoewel menigeen geestdriftig op zoek is gegaan naar vrouwenkulturen (onder Trobrianders, in de 19de eeuwse parijse salons, in het berlijnse horekawezen van de jaren twintig) en zich daarbij ogenschijnlijk heeft losgemaakt van de vraag of 'ze het met elkaar deden' en of vrouwenkultuur nu verzet of onderdrukking betekent, blijven deze vragen toch hardnekkig de kop opsteken.³ Uiteindelijk gaat onderzoek naar vrouwenkultuur immers toch om de vraag of 'wij' ons er al dan niet in kunnen herkennen. (De dilemma's van de vrouwengeschiedenis keren in een andere vorm terug.) Hoewel wat onder cultuur wordt verstaan een mogelijk punt van discussie is, lijkt het begrip 'vrouw' volstrekt duidelijk – er loopt een rechte lijn van de vrouw van vroeger naar wij-vrouwen nu. Met andere woorden: de vraag naar (het belang van) de seksualiteit verhindert de vraag naar de konstruktie van seksuele categorieën en sekse-identiteiten.

Wanneer een dergelijke geschiedschrijving een politieke inzet heeft, voor zover zij argumenten levert voor het bestaansrecht nu van een lesbische kultuur (of van de vrouwenbeweging in het algemeen) – als zodanig lijkt iedere waarheidskonstruktie zinvol – is het de vraag of we uiteindelijk gebaat zijn bij een, door onszelf welomschreven en te verdedigen, lesbische identiteit, ter onderscheiding van... ja van wat? Want gaat het er niet juist om op het spoor te komen van de – gebroken, geknikte – lijnen waarlangs verschillende identiteiten die seksualiteit en sekse betreffen, gestalte hebben gekregen en het kader vormen voor hun wederzijdse uitsluiting: homoseksualiteit en heteroseksualiteit, vrouwelijkheid en mannelijkheid?

De geschiedenis van het lesbische is niet de geschiedenis van iets dat altijd al, zij het in verschillende gedaanten, bestaan heeft, maar tot nu toe verborgen en onderdrukt was en dus te ontdekken is. Veeleer kan

Mineke Bosch, 'De geschiedenis van een en ander', in: *Lover*, 1983, nr. 3, pp. 115-125; Myriam Everard, 'Verandering en verschil, lesbische geschiedenis in Nederland', in: *Lover*, 1983, nr. 4, pp. 198-202.

2. Voor de definitie van 'lesbies kontinuüm' en de kritiek daarop verwijzen we naar de in noot 1 genoemde discussie.

3. Zie bijvoorbeeld het artikel van Mineke Bosch, a.w.

zij omschreven worden als ‘analyse van het heden’ In feite wordt een poging ondernomen om datgene wat wij nu lesbies noemen te rekonstrueren. Daarbij staat de vraag centraal op welke wijze en waarom seksuele categorieën – homoseksualiteit, heteroseksualiteit, of zelfs seksualiteit – ontstaan en functioneren. Eenzelfde discussie wordt ook binnen vrouwengeschiedenis en in het algemeen binnen vrouwenstudies gevoerd, wanneer begrippen als onderdrukking en verzet verlaten worden voor een speurtocht naar de konstrukties van vrouwelijkheid, van sekse-identiteit.

De bijdragen aan het kongres *Onder mannen, onder vrouwen* staan in het teken van een dergelijke verschuiving van begrippen: van lesbische geschiedenis naar geschiedenis van het lesbiese.

Het begrip ‘homosociale arrangementen werd door de kongresorganisatie opgeworpen om een veld aan te duiden dat alle mogelijke relaties tussen mannen en tussen vrouwen omvat. Het gaat om allerlei verschijningsvormen en verschijnselen die zich daaromtrent kunnen voordoen: van de uitvinding van de homoseksueel tot aan het verband tussen de Industriële Revolutie en de dameswandelklub. Niet om al deze zaken onder één noemer, die van ‘homosociaal arrangement’ te brengen, maar juist om de verscheidenheid te laten zien van processen die, volgens de organisatoren althans, niettemin geleid hebben tot een lijn in de geschiedenis die zou lopen van de organisatie van de samenleving volgens homosociale principes naar een die wordt gedomineerd door heterosociale: de verspreiding van een nieuwe norm. Dat betekent echter niet dat het sekseverschil minder belangrijk wordt. Als ontwikkeling binnen het proces van heterosocialisering, die het gebied van de gemeenschappelijke en exclusieve relaties tussen de seksen beïnvloedde, wordt het ‘humaniseringsproces’ genoemd. Het ideaal van de ‘hele mens’ en van gelijkheid ongeacht overtuiging, verschijning, achtergrond of sekse gaf vrouwen mogelijk de kans zich een gelijkwaardige positie te bevechten. De geschiedenis loopt aldus uit op een combinatie van strijd tussen de seksen en toename van heterosociale, op scholen en in andere openbare gelegenheden alsook in de privésfeer (het kameraadschapshuwelijk).⁴

Klinkt hierin een zekere nostalgie door naar de dagen van weleer toen mannen en vrouwen nog gezellig onder elkaar verkeerden? Was

4. Mieke Aerts, Mattias Duyves, Gert Hekma, Paula Koelemij, Jan Willem Tellegen, ‘Let’s spend some lines together’, in: *Among men, among women*. Universiteit van Amsterdam, 1983, pp. XI-XII.

dat dan zo gezellig, hoe verlopen die processen gespecificeerd naar sekse, gezien de sleutelrol die sekse speelt in de organisatie van hetero- en homosociaal? Of eigenlijk: hoe funktioneert het begrip sekse in deze schets van de geschiedenis? Het doordenken van deze kwestie zet niet alleen vraagtekens bij het onderscheid tussen homo- en vrouwenstudies, maar ook bij het object van beide.

Want waar gaat het in het geval van homostudies ook al weer om? Met het introduceren van het concept 'homosociale arrangementen' wordt beoogd het aandachtsveld te verschuiven van het seksuele naar het sociale. Homosociaal omvat niet alleen homoseksueel, maar ook het schaakkafee in de Leidsekruisstraat. En zelfs de verhouding tussen homoseksuele, homosociale en heterosociale arrangementen. Maar wie zijn de personages die binnen deze arrangementen zo hardnekkig samenklitten? Mannen? Vrouwen?

Uit de geschiedenis van de homostudies blijkt dat dames daarbinnen een kurieuze positie innemen. Het is nog maar de vraag of homostudies ook over relaties tussen dames gaat. Meer nog: of we wel iets opschieten met een eigen plaats binnen de homostudies, als lesbische studies bijvoorbeeld. Zoals eerder aan vrouwenstudies (wat dat ook moge zijn) het verwijt werd gericht heteroseksisties te zijn (op de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies bijvoorbeeld), zou van homostudies gezegd kunnen worden dat ze gewoon seksisties zijn. Het is echter de vraag of zo'n verwijt zinvol is. Met andere woorden: moeten we wel streven naar een eigen plekje?

Homostudies en zelfs het concept 'homosociale arrangementen' veronderstelt dat er sprake is van eenduidige sekse-kategorieën. De nieuwigheid is dus dat een voormalige seksuele categorie is geworden tot een sociale categorie. Van het vraagstuk: 'wat is een homoseksueel' is men immers overgestapt naar kwesties van de onderlinge organisatie van 'mannen' en 'vrouwen', waarbij de (biologische?) sekse het onderscheidend element vormt. Het lijkt ons hier te gaan om een sociologische opvatting van het homoseksuele, die als reactie op de klinische en psychologische definiëringen maar geheel afziet van een erkenning van het psychische. Dat daarmee het begrip sekse onvermijdelijk naar de biologie verwezen wordt, lijkt ons geen stap vooruit. Anders gezegd: het onderzoeken van homoseksuele, lesbische en andere identiteiten als konstrukties zou ook het functioneren van sekse als zodanig moeten omvatten.

Het concept 'homosociale arrangementen' levert te veel problemen op om ervan uit te gaan dat relaties tussen vrouwen daarmee het beste te lijf gegaan kunnen worden. Het gebied (heterosociale, homosociale en homoseksuele arrangementen) is zo ruim als het sociale zelf.

Tegelijkertijd beperkt het begrip ‘arrangementen’ de blik weer tot een louter sociologische, die zich vooral op instituties richt. Tenslotte lijkt het ons geen winstpunt om relaties tussen vrouwen onder te brengen in een projekt waarbinnen een onproblematies concept van sekse funktioneert.

De funktie van dit themanummer zou dan ook niet het met zoetigheid volstoppen van de gaatjes moeten zijn alswel de vork prikken in eigen (en andermens) vlees.

De artikelen die in dit themanummer zijn opgenomen belichten van verschillende kanten bovengenoemde problematiek. Ze laten zien hoe onderzoek een bijdrage kan leveren aan de discussie: dat geschiedenis een positiebepaling is.

Paula Koelemij opent met een overzicht van onderzoek naar vrouwen-onder-elkaar. De titel *Pendelen van sexus naar socia* geeft al aan welke beweging, of eerder lijn, zij aantreft in een reeks die begint bij Amerikaanse lesbiografie en die – voorlopig – eindigt bij het kongres *Onder Vrouwen, onder mannen*. Het onderscheid dat zij aanbrengt tussen de Romantiese School en de Seksuele School verduidelijkt de steeds terugkerende dilemma’s in onderzoek naar groepsvorming onder vrouwen: de plaats van de sekse en het lichaam en de kwestie van onderdrukking of verzet. Het begrip ‘homosociale arrangementen’ wordt door haar opgeworpen teneinde deze pendelbeweging om te zetten in een andere en nieuwe vragen op te werpen.

In de twee volgende artikelen plaatsen vraagtekens zich bij de langzamerhand gemeengoed geworden opvatting dat het de mediese wetenschap (in het bijzonder de seksuologie) was die eind vorige eeuw de kategorie homoseksualiteit heeft uitgevonden. In beide wordt de vraag gesteld of er niet naast het medies vertoog over seksualiteit tussen vrouwen ook andere – literaire – vertogen over relaties tussen vrouwen bestonden. De vraag is dan natuurlijk waar die over gingen en hoe deze oudere opvattingen zich verhielden tot de nieuwe mediese vindingen.

Het artikel van Martha Vicinus is een vertaling van de lezing die zij voor het kongres gaf. Ze heeft onderzoek gedaan naar meisjeskostscholen in Engeland en daarin een ware broedplaats van amoureuze betrekkingen tussen vrouwen ontdekt. Aan de hand van romans, dagboeken en ander schriftelijk materiaal stelt zij alle aspecten van de verliefdheden der jongedames aan de orde. Ze constateert een ‘ethiek van de passie’, die individualiteit en zelfstandigheid – de eisen van de moderne school – in

overeenstemming brengt met het verlangen naar intimiteit. De verliefdheid tussen ongelijken (leerling en lerares, van leeftijd verschillende leerlingen, lerares en direktice) blijkt – door de combinatie van afstand en verlangen – bij uitstek geschikt om verlangen om te zetten in zelfdiscipline. Deze verliefdheden werden door de dames leraressen en direktices dan ook beschouwd als een heilzaam en mooi gebeuren, waarbij slechts gewaakt moest worden voor het uit de hand lopen ervan. Hiermee wil Vicinus een onderscheid aanbrenge tussen de verwoording en de betekenis van deze dweperij door en voor de dames zelf en de rond 1880 opkomende openbare en wetenschappelijke opvattingen over vrouwenvriendschappen.

Myriam Everard vecht het alleenrecht aan dat seksuologen is toegekend om over *seksuele* relaties tussen vrouwen te spreken. Waar Vicinus stelt dat binnen de muren van de kostschool geen taal bestond om over seksualiteit te spreken, heeft Everard die in literaire kringen wél gevonden. In *Sappho in de Nederlanden* toont ze aan de hand van de receptiegeschiedenis van Sappho in de nederlandse letterkunde aan, hoe het beeld van seksuele relaties tussen vrouwen verschilde van het medies spreken over seksualiteit. Anders dan Vicinus vindt zij in de problematiserende functie van de liefde tussen vrouwen niet alleen een identifikatiebron, maar ook een bron van veroordeling van diezelfde vrouwen. Heeft dat verschil te maken met het al of niet in gebruik zijn van het concept seksualiteit?

Saskia Grotenhuis stelt in haar herschreven kongresbijdrage *Opvoeden tot een gezonde omgang der geslachten; de diskussie over ko-edukatie in de jaren '50* een andere vraag aan de orde. Dit debat, dat vooral onder katholieke pedagogen oplaaide, kan als een voorbeeld gezien worden van de op het kongres naar voren gebrachte stelling met betrekking tot de overwinning van een strategie van heteroseksualiteit ten koste van de homosociale organisatie van in dit geval de (school)edukatie. Bij de kwestie van invoering van ko-edukatie blijkt één thema centraal te staan: de regulering van de posities van mannen en vrouwen, van de (hetero)seksualiteit en de functie van het onderwijs daarin. Het is echter nog maar de vraag of het begrip heterosocialisering ook iets zegt over de verschillende betekenissen van heterosocialiteit (en homosocialiteit) voor de positie van vrouwen en mannen en de daarin besloten machtsverhoudingen. Zijn deze centrale begrippen nu wel zo vernieuwend en voor wie?

Paula Koelemij

Pendelen van *sexus* naar *socia*

Lesbiese geschiedenis of vrouwengeschiedenis?

Inleiding

Na vrouwenstudies en homostudies is lesbische studies de jongste wetenschappelijke telg die zich de afgelopen tien jaar op het onderzoeksgebied rond seksualiteit en sekse heeft ontwikkeld. Sociale wetenschappers en historica's hebben gaandeweg een aanzienlijk aantal historische voorbeelden van groepsvorming onder vrouwen opgediept. Hoe verschillend de benaderingen van onderzoeksters ook zijn en hoezeer hun uitgangspunten aanleiding zijn tot diepgaande controverses¹, uit hun werk blijkt een gemeenschappelijke interesse voor de groepsvorming onder vrouwen; een geschakeerd terrein dat ik wil samenvatten in het begrip *homosociale arrangementen*.

Op de volgende pagina's wil ik nagaan welke verschuivingen in aanspraken, definities en vooruitzichten in de lesbische beweging aanleiding zijn geweest tot bestudering van groepsvorming onder vrouwen. Tevens besteed ik aandacht aan de bijdrage van onderzoeksters aan de theorie rond groepsvorming onder vrouwen en de politieke implicaties van hun begrippenapparaat. Tenslotte bespreek ik de theoretische ontwikkelingen die hebben geleid tot het begrip *homosociale arrangementen*, en de wijze waarop dit zich verhoudt ten opzichte van andere begrippen binnen lesbische studies, zoals lesbische identifikatiemodellen en lesbies continuüm.

Tijdens het sociaal-wetenschappelijk kongres *Onder Vrouwen, Onder Mannen*, in juni 1983 gehouden aan de Universiteit van Amsterdam, vond een eerste korte ontmoeting plaats tussen een groot aantal internationale onderzoeksters en onderzoekers. Ter omschrijving van het onderzoeksterrein is door de kongresorganisatie² een driedelig

1. Zie de serie artikelen over lesbische geschiedenis in *Lover*: 1981, nr. 4; 1982, nr. 3; 1983, nrs. 3 en 4.

2. De kongresorganisatie was in handen van: Mieke Aerts, Mattias Duyves, Myriam Everard, Saskia Grotenhuis, Gert Hekma, Paula Koelemij, Irene Meijer, Jan Oosterhof en Jan Willem Tellegen.

onderscheid gemaakt. Ten eerste zijn homosociale relaties te onderzoeken op hun sekse-specifieke kenmerken. Het gaat dan om omgangsvormen onder vrouwen en onder mannen die gewaardeerd kunnen worden als liefdes-, vriendschaps- en seksuele relaties, als samenwerkingsverbanden of als gezelligheidsmogelijkheid. Een tweede onderscheid is gemaakt naar homosociale zônes in de samenleving. Vrouwengroepen en mannengroepen die zich zowel in publieke als private sfeer op grond van sekse, vrijwillig of onvrijwillig, organiseren, volgens gender-solidariteit of gender-verwachtingen. Een derde onderzoeksgebied wordt gevormd door homosociale doktrines. Dit zijn denkbeelden en voorstellingen die rond homosociale relaties en zônes zijn ontwikkeld.

In de theorieën over vrouwenrelaties en -groepen valt een terugkerende thematiek op. Te herkennen zijn thema's als matriarchaat, zusterschap, vrouwenonderdrukking en -verzet, vrouwelijke cultuur, separatieve idealen en bijzonderheidsfilosofieën.³

Van de tachtig artikelen over het homosociale die ter gelegenheid van het kongres zijn geschreven, handelt het merendeel over een onderwerp op het gebied van het homoseksuele en het lesbische. Dit resultaat is nauwelijks verbazingwekkend wanneer we beseffen dat homoseksuele en lesbische relaties de ons meest bekende vormen zijn van verbanden onder seksegenoten. Het leert ons echter wel hoezeer homoseksuele en lesbische concepten de beeldvorming over het sociale zijn gaan beheersen. Het is belangrijk te vermelden dat het begrip homosociale arrangementen op zich geen onderscheid maakt naar vrouwen of mannen, maar dat dit soort onderzoek zich per definitie opsplijt naar groepsvorming onder vrouwen en groepsvorming onder mannen. In dit artikel gaat het om het eerste verschijnsel.

Romantiek en seksualiteit in de waagschaal

Bij aanvang van de jaren zeventig zijn in de Verenigde Staten de eerste stappen gezet die er toe hebben geleid dat het lesbische opgerekt is van een seksuele identifikatie tot een uitsluitend uit vrouwen voortkomende en op vrouwen gerichte herkenning.⁴ Hoe onvolmaakt

3. Zie Aerts, Duyves, Hekma, Koelemij en Tellegen, 'Let's spend some lines together', in: *Among men, among women*. Universiteit van Amsterdam 1983, pp. XI-XXII.

4. Toby Marotta, 'The politics of homosexuality', Boston (Houghton Mifflin Company) 1981, pp. 231 e.v.

dit ook geweest moge zijn⁵, het biedt de kans om de pathologiserende herkomst en de medies-biologische reikwijdte van het concept lesbies te verleggen en op andere sporen te komen.

Een daarvan heeft betrekking op vormen van vrouwelijke autonomie en heeft uiteindelijk geleid tot een herformulering van het objekt van emancipatie. Het aksent ligt niet meer op een voor de samenleving aanvaardbare homoseksualiteit van vrouwen, maar op de kansen om vrouw-vrouw-relaties te realiseren. Volgens deze gedachtengang zou vormgeving van lesbische relaties een daad van onafhankelijkheid en verzet zijn, een aanklacht tegen het in de samenleving heersende man-vrouw principe. In Nederland hebben dergelijke ideeën postgevat bij selekte groepen in de lesbische beweging.⁶ Hierdoor is een separatieve strategie ontstaan, die de heterosociale organisatie van de homobeweging heeft afgewezen. Een stroming binnen lesbische emancipatie heeft zich zo los kunnen maken van de sociale beheersing die uitgaat van de gevestigde homoseksuele organisatievormen.⁷ De bijzonderheid van het lesbische zou meer in het teken van groepsvorming onder vrouwen komen te staan en uiteindelijk zou de bijzonderheid van groepsvorming onder vrouwen in het teken van het lesbische komen te staan.

Theoretiese uitwerking van deze ideeën vinden we bij een stroming in de lesbiografie die inmiddels de benaming 'romantiese school' heeft verworven.⁸ Voorbeelden van groepsvorming onder vrouwen worden in de optiek van deze school geïnterpreteerd vanuit een lesbische herkenning, waarbij universele begrippen worden aangewend als lesbies kontinuüm, vrouwenkultuur en -verzet. Dit onderzoek laat het probleem van definiëring zien en van de politieke implicaties van de verschillende definities. Een belangrijk knelpunt is de seksuele

5. Zie P. Koelemij, '“Toën wist ik...” Lesbische identiteit, installatie en passage', in: *Homojaarboek 2* Amsterdam (Van Gennepe) 1983, pp. 113-129.

6. Deze ontwikkelingen heb ik beschreven in 'Van Paarse September tot Lust en Gratie. Een lesbische guerilla in de bevrijding van de seksualiteit', in: *Groniek* (Gronings Histories Tijdschrift) nr. 77, 1982, pp. 55-61.

7. Annemiek Onstenk heeft in haar onderzoek 'Van brede schouders tot hoge hakken', Amsterdam (SUA) 1983, treffend aangetoond op welke wijze professionalisering van homoseksualiteit doordrong in de georganiseerde homobeweging van het COC en hoe dit heeft geleid tot een projectie van heteroseksuele gedragsregels op homoseksuele en lesbische leden van het COC.

8. Belangrijke exponenten van deze stroming in de Verenigde Staten zijn o.a. Blanche Wiesen Cook, Adrienne Rich, Lillian Faderman, en in Nederland bijv. Mineke Bosch en Maaïke Meijer. De term romantiese school heb ik overgenomen van Martha Vicinus, 'Sexuality and power: a review of current work in the history of sexuality', in: *Feminist Studies*, 1982, jrg. 8, nr. 1, pp. 133-156.

komponent van de, in het kader van het lesbische, onderzochte vrouwenrelaties en de konklusies die daaruit getrokken mogen worden. Zo gaat de romantiese school vrouwenvriendschappen en -groepen te lijf met een stelling die er op neerkomt, dat het van geen belang is of vrouwen seksuele contacten met elkaar hebben onderhouden. Voorts wordt in de betrokkenheid van vrouwen met elkaar een belangrijk verzetselement gevonden, analoog aan het lesbies verzet tegen 'patriarchale heteroseksuele ideologieën' in deze tijd, zodat het legitiem is vrouwenrelaties op te nemen in een lesbies continuüm. Een ander argument hiervoor van de romantiese school is, dat het wijzen op een seksuele komponent een fixatie is op post-freudiaanse denkbeelden en bovendien een 'mannelijk' uitgangspunt in de beoordeling van relaties vertegenwoordigt.

In Blanche Wiesen Cooks onderzoekspraktijk valt de homosociale vrouwenwereld volledig samen met het lesbies-zijn. In haar ijver om lesbische vrouwen en lesbische geschiedenis aan de vergetelheid te ontrukken, stelt zij voor de volgende definitie te gebruiken: 'Vrouwen die van vrouwen houden, die vrouwen kiezen om te verzorgen en te ondersteunen en die een omgeving scheppen waarin zij creatief en onafhankelijk kunnen werken, zijn lesbies'.⁹ Zij maakt haar definitie echter zelf ongeloofwaardig wanneer zij een moment later over de door haar onderzochte vrouwen schrijft: 'Bovendien bestaat er bewijs van het lesbies-zijn van deze vrouwen'.¹⁰ Je vraagt je af wat Cook nu precies probeert te bewijzen. Toch is het Cooks invalshoek geweest die 'romantiese onderzoeksters' geïnspireerd heeft om vrouwenrelaties te plaatsen in een 'lesbies bestaan', met veronachtzaming van een seksuele gevoeligheid.¹¹ Als verantwoording voor het anachronisties toepassen van het begrip lesbies geldt: 'Daar het woord zelf nog niet gangbaar was tot de eeuwwisseling, en daar de konnotaties zo negatief belast zijn, heb ik er geen moeite mee het woord met terugwerkende kracht op te eisen zoals het was'.¹² De inzet van deze daad is meer politiek gericht dan wetenschappelijk. 'De formulering van het lesbies continuüm is in eerste instantie een politieke daad,

9. Blanche Wiesen Cook, 'Female support networks and political activism. Lillian Wald, Crystal Eastman, Emma Goldman', in: *Chrysalis*, nr. 3, 1977, pp. 43-61.

10. Idem, p. 53.

11. Dit geldt voor Adrienne Rich, Lillian Faderman, Mineke Bosch e.a.

12. Adrienne Rich in antwoord op Judith Schwarz' vraag naar de definitie van 'een lesbienne' in de 'Questionnaire on issues in lesbian history', in: *Frontiers*, 1979, jrg. 4, nr. 3, p. 4.

waarover ook als zodanig geoordeeld moet worden.¹³ En dit laatste is dan ook gebeurd.

De opponenten van de romantiese school hanteren seksualiteit niet als enig criterium in hun beoordeling van vrouwenrelaties, maar plaatsen het seksuele wel in het centrum van hun waarneming. In hun opvatting is het juist vanwege het seksuele dat lesbische relaties het mikpunt zijn geweest van ‘patriarchale en heteroseksistische repressie’. Daarnaast denken vertegenwoordigsters van deze stroming dat aandacht voor het homosociale seksualiteit uitsluit: ‘Door zowel heteroseksualiteit als lesbianisme te definiëren in termen van iemands relatie tot het patriarchaat, is de erotische beleving weggevalen. Definities van seksuele oriëntatie werden volstrekt a-seksueel’.¹⁴ Ook hier is sprake van een politieke inzet van vrouwenrelaties, maar in tegenstelling tot het romantiese vriendschapsonderzoek concentreert men zich op seksualiteit als middel van herkenning en vormgeving in de omgang tussen vrouwen. ‘Niet voor niets blijft het zich lichamelijk aangetrokken voelen tot een andere vrouw nog altijd een van de eerste herkenningspunten van een ontluikende pot (...). Het is tamelijk onverstandig die met moeite veroverde seksualiteit dan maar meteen weer af te schaffen.’¹⁵

‘Splendid isolation’ of ‘forced isolation’

Variaties op Cooks definitie, uiteenlopend van ‘woman-centredness’ en ‘woman-loving-woman’ tot ‘lesbian experience’ komen we in veel onderzoek tegen. De vraag naar de omschrijving van ‘een lesbienne’ die Judith Schwarz heeft voorgelegd aan historika’s die zich bewegen op het terrein van de lesbische geschiedenis, is overwegend beantwoord met verwijzing naar Cooks definitie of nuances daarop.¹⁶ Het resultaat is dat onderzoeksters zich in hun speurtocht naar lesbische geschiedenis met name storten op de vele vrouwenvriendschappen en de plaatsen waar deze te vinden zijn. ‘Voor de periode aan het einde van de negentiende eeuw is de campus van de pas gevormde “woman’s colleges” in de omgeving van New England zeker een belangrijke

13. Mineke Bosch, ‘De geschiedenis van een en ander’, in: *Lover*, 1983, jrg. 10, nr. 3, p. 124.

14. Gayle Rubin, ‘Talking sex: a conversation on sexuality and feminism’, in: *Feminist Review*, nr. 11, 1982, p. 43.

15. Rob Tielman en Judith Schuyf, ‘Wie is er bang voor homoseksualiteit’, in: *Homologie*, 1983, jrg. 5, nr. 6, pp. 34-36.

16. J. Schwarz, ‘Questionnaire’, a.w.

plaats om met het zoeken naar die vriendinnenparen te beginnen.’¹⁷ Een bittere ironie wil dat ook seksuologen in hun onderzoek naar lesbische vrouwen gewezen hebben op dergelijke vindplaatsen: ‘Het is weliswaar een bekend feit dat op sommige grote scholen (met name op sommige van de Engelse Public Schools) de homo-sexualiteit welig tiert, gesteund, naar het schijnt, door een soort traditie. Maar dit schijnen uitzonderingen te zijn. (...) Waar blijft, dat er onder jongens een zekere hang bestaat naar een min of meer romantische homoseksuele genegenheid, terwijl meisjes, en veel vaker, zich in geestdriftige vereniging hechten aan andere meisjes die iets ouder zijn dan zijzelf, en heel dikwijls aan hun onderwijzeres.’¹⁸

In plaats van het zonder meer inlijven van een separatieve vrouwelijke cultuur in lesbische geschiedenis, onderzoekt Estelle Freedman, in haar studie naar de hausse in de organisatie van vrouwelijke instellingen tussen 1870 en 1930, de wisselwerking tussen homosociale en lesbische samenlevingsvormen. Zij legt niet alleen het verband tussen vrouwen-netwerken, vrouwelijke cultuur en feminisme, maar schetst tevens een directe samenhang met lesbies-feminisme. De ondergang van het feminisme van de eeuwwisseling wijt Freedman aan de afbraak van vrouwen-netwerken, die plaats moesten maken voor de geïntegreerde deelneming van de ‘New Woman’ aan de mannelijke publieke sfeer. Het succes van het feminisme in de tweede helft van de twintigste eeuw verklaart zij dan ook door de stimulans die uitgaat van een lesbies-feministische politiek: ‘De geschiedenis van separatisme kan ook verklaren waarom de politiek van lesbies-feminisme zo belangrijk is geweest in de opleving van de vrouwenbeweging. Door het primaat van de relaties van vrouwen met elkaar te bekrachtigen en door te voorzien in een alternatieve feministische cultuur, dwong het lesbies-feminisme niet-lesbische vrouwen hun relaties met mannen, mannelijke instellingen en waarden opnieuw af te wegen. In dit proces hebben feministen afgerekend met de mythe van de vrouwelijke afhankelijkheid van de man en de betekenis van de banden onder vrouwen herontdekt. Ik vind het persoonlijk bevredigend dat het lesbies-feministies concept van de “woman-identified-woman” historische wortels heeft in de vrouwenvriendschappen, netwerken en instellingen van de negentiende

17. J. Schwarz, ‘Yellow clover: Katharine Lee Bates and Katharina Coman’, in: *Frontiers*, 1979, jrg. 4, nr. 3.

18. Havelock Ellis, *Psychologie van de sexen*. Baarn (Het Wereldvenster) 1954⁶, p. 199.

eeuw.¹⁹ Verder pleit Freedman voor de instandhouding van separatieve tradities, ‘niet omdat waarden, cultuur en politiek van de twee seksen biologies onherroepelijk verschillen, maar eerder omdat historische en hedendaagse ervaringen die een unieke vrouwelijke cultuur hebben gekreëerd, zowel weerspanning zijn tegen als verenigbaar met het doel van seksuele gelijkheid’.²⁰

Carroll Smith-Rosenberg wijst in haar werk²¹ eveneens op de verdienste van homosociale patronen voor de vormgeving van vrouwenrelaties, maar niettemin is zij voorzichtig met het gebruik van de typering lesbië.²² Zij toont aan dat de negentiende-eeuwse opvatting van vrouwelijkheid op zich al elementen bevat die vrouwen toestaat om intense emotionele banden met elkaar te ontwikkelen. Uit Smith-Rosenbergs materiaal blijkt dat rigide gender-verwachtingen over het vrouwelijke, gericht op zorgzaamheid en onbaatzuchtigheid, in combinatie met de gemeenschappelijke opdracht van vrouwen in de privésfeer, tot een bijzondere intimiteit onder vrouwen heeft geleid. Een contactmogelijkheid die, in tegenstelling tot de man-vrouw-relatie, een grote vrijheid van emotionele expressie en vergaand lichamelijk contact heeft gekend. Het gegeven dat deze vrouwenrelaties zowel tegemoet komen aan persoonlijke behoeften als aan publieke verwachtingen en passen in de negentiende-eeuwse seksepatronen heeft tot een discussie geleid waarin de (on)afhankelijkheid van vrouwelijke cultuur centraal staat.

Ellen Dubois oordeelt hier negatief over: ‘Op zich vormde de vrouwelijke cultuur geen openlijke en radikale breuk met de dominante seksuele ideologie (...). Eigenlijk was zij een onderdeel van het dominante systeem, zij deelde de veronderstellingen van separatieve vrouwelijke en mannelijke sferen, vrouwen gebonden aan het huishouden en mannelijke overheersing.’²³ Voorstanders benadrukken de positieve elementen van de vrouwelijke cultuur: ‘Over de hele wereld, door de tijden heen hebben vrouwen in honderden culturen in sterk sekse-gesegregeerde gemeenschappen geleefd; hun tijd doorbrennend met andere vrouwen, ontwikkelden zij vrouwelijke rituelen, waarbij zij prioriteit legden bij emotionele,

19. Estelle Freedman, ‘Separatism as strategy: female institution building and American feminism’, in: *Feminist Studies*, 1979, jrg. 5, nr. 3, p. 524.

20. Idem, p. 525.

21. Carroll Smith-Rosenberg, ‘De vrouwenwereld van liefde en rituelen. Relaties tussen vrouwen in Amerika in de negentiende eeuw’, in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 2*. Nijmegen (SUN) 1981, p. 90.

22. Zie J. Schwarz, ‘Questionnaire’, a.w., p. 2.

23. Ellen Dubois in ‘Politics and culture in women’s history: a symposium’, in: *Feminist Studies*, 1980, jrg. 6, nr. 1, p. 30.

misschien lichamelijke en seksuele, banden met vrouwen. Dergelijke vrouwen ontwikkelden wereldbeelden, waarden en ik zou zelfs willen stellen symboliese en kosmologische systemen die significant verschillen van die van de mannen met wie zij seks, voedsel en kinderen deelden. Dit geldt voor de inwonsters van Tiwi, victoriaanse dames, nazi-vrouwen en arbeidsters van Londen in de jaren zestig.²⁴

Het onderzoek naar groepsvorming onder vrouwen laat een dilemma zien: de vrouwelijke sfeer als een wereld van 'forced isolation' of een van 'splendid isolation'. Nancy Cott beschrijft drie benaderingen binnen vrouwenstudies in de Verenigde Staten die variëren van vrouwenonderdrukking tot vrouwenverzet.²⁵ De eerste verwerpt de vrouwelijke sfeer als exploitatie van vrouwen in het huishouden. De tweede voorziet in de behoefte om de geschiedenis van vrouwen niet langer eenzijdig te verklaren vanuit een onderdrukkingshypothese. Historica's proberen hier aan te tonen hoe vrouwen de private sfeer in hun voordeel wisten te gebruiken door vandaaruit hun maatschappelijke invloed te doen gelden. In de derde visie heeft de vrouwelijke sfeer het potentieel voor een vrouwelijke subcultuur geleverd, waar de vroege wortels van een feministiese bewustwording te ontdekken zijn.

Hoe positief de beoordeling van het homosociale ook moge zijn, geen onderzoek kan nalaten om naast de bevrijdende ook de bevestigende functie te vermelden. Dit blijkt ook uit het onderzoek van Martha Vicinus naar edukatieve instellingen voor meisjes. De engelse meisjeskostscholen dragen zorg voor de overdracht van nieuwe eisen die sinds de tweede helft van de negentiende eeuw aan vrouwen uit de middenklasse worden gesteld. Die eisen betekenen een training in individualisme en autonomie voor meisjes, maar zijn tegelijk gericht op het aanwenden van traditionele vrouwelijke kwaliteiten in de publieke sfeer. Vicinus weet de verschillende dilemma's van lesbische geschiedschrijving te pareren door zich noch in een lesbische verheerlijking, noch in een eenzijdige verzetsinterpretatie van het homosociale van vrouwen te verliezen. De homosociale gemeenschap vormt weliswaar de voorwaarde waar zich erotische relaties kunnen ontwikkelen, maar terecht neemt Vicinus de nodige voorzichtigheid in acht met betrekking tot het al dan niet seksuele karakter van die relaties.²⁶

In Nederland heeft Myriam Everard aangetoond hoe merkwaardig

24. Idem, p. 61.

25. Nancy Cott, *The bonds of womanhood. 'Woman's sphere' in New England, 1780-1835*. New Haven/Londen (YUP) 1977, pp. 197-198.

26. Zie het artikel van Martha Vicinus in dit nummer.

de willekeurige toepassing door lesbië-feministische onderzoeksters van het lesbië concept op romantische vriendschappen zelfs kan uitpakken. In de konklusie van haar onderzoek naar vier prominente feministen die in 1912 een petitie van de toenmalige homo-emancipatiebeweging hebben ondertekend, stelt zij: 'Hoewel deze strategieën (het streven naar economische zelfstandigheid buiten en in het huwelijk en het afzien van iedere seksuele relatie met een man, *P.K.*) (...) de voorwaarden lijken te scheppen waaronder het lesbië kan gedijen, denk ik niettemin dat daar geen sprake van is geweest. Immers, het bestaan van seksuele lust tussen vrouwen is nauwelijks denkbaar binnen een feministische ideologie, waarin aan mannen alle seksueel verlangen wordt toegeschreven (...). Maar al vormde deze feministische seksualiteitsopvatting niet het juiste klimaat voor de lesbië liefde, voor de reine vriendschap tussen (ongehuwde) vrouwen moet zij het natuurlijke milieu, ja de kweekplaats bij uitstek zijn geweest, zoals de talrijke vriendinnenparen laten zien.'²⁷

Sekse- en seksualiteitskonstrukties

Het werk van Michel Foucault, met name zijn geschiedenis van de seksuele conceptualisering en de analyse van het medies vertoog in dit proces, heeft belangrijke inzichten opgeleverd voor onderzoek naar de geschiedenis van het lesbië. Vooral zijn genealogische onderzoeksmethode is belangrijk geweest om grip te krijgen op de geschiedenis van het concept 'lesbië'. Door deze methode kan inzicht worden verkregen in maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen met betrekking tot de groepsvorming onder vrouwen en de constructie van de lesbië identiteit. Deze methode die tracht de herkomst te ontdekken van sociale konstrukties en van de formatie van vertogen, heeft voor een omwenteling in het denken over homoseksuele en lesbië identiteiten gezorgd, doordat de rol van instituties op diverse nivo's in hun ontstaansgeschiedenis verklaard wordt. Het gaat er niet langer om nog meer homoseksuele en lesbië socialisatie op mens en samenleving los te laten – zoals het programma van veel sociologies onderzoek luidt²⁸ – maar de vraag

27. Myriam Everard, *Vier feministen in het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Comité*. Voordracht gehouden op 26 april 1984, onder auspiciën van de Van Leeuwen Bibliotheek, Amsterdam 1984, p. 12.

28. Zie voor een goed overzicht van deze teneur in naoorlogs onderzoek rond

te stellen naar de kwaliteit van lesbische en homoseksuele identiteiten. Juist met behulp van de genealogie kan de kliniese herkomst van het begrip lesbies en de rol en doorwerking van het medies vertoog aangetoond worden.

Dit plaatst kanttekeningen bij de toepassing van het begrip lesbies op de geschiedenis van vrouwenrelaties. De bedoelde ontvoogding van het medies vertoog door een feministiese herwaardering geeft geen garantie voor het ontkomen aan seksuele systemen en plaatst bij voorbaat al de wegwijzers naar een seksuele structurering van groepsvorming onder vrouwen. Ongenood dient zich voortdurend de vraag aan 'of zij het met elkaar deden' en de verdediging 'het doet er niet toe of zij het met elkaar deden'. De konstruktiegeschiedenis van het lesbische illustreert de ontoereikendheid van het begrip lesbies om de uiteenlopende voorbeelden van groepsvorming onder vrouwen te typeren. Het begrippenpaar homosociaal en heterosociaal is een theoretiese uitwerking van de kritiek op homoseksuele, lesbische en heteroseksuele categorieën. Het eerste begrip verwijst naar een sociale stratifikatie gebaseerd op seksegenootschap, het tweede dient ter omschrijving van samenlevingsvormen die gericht zijn op de vermenging van de seksen.

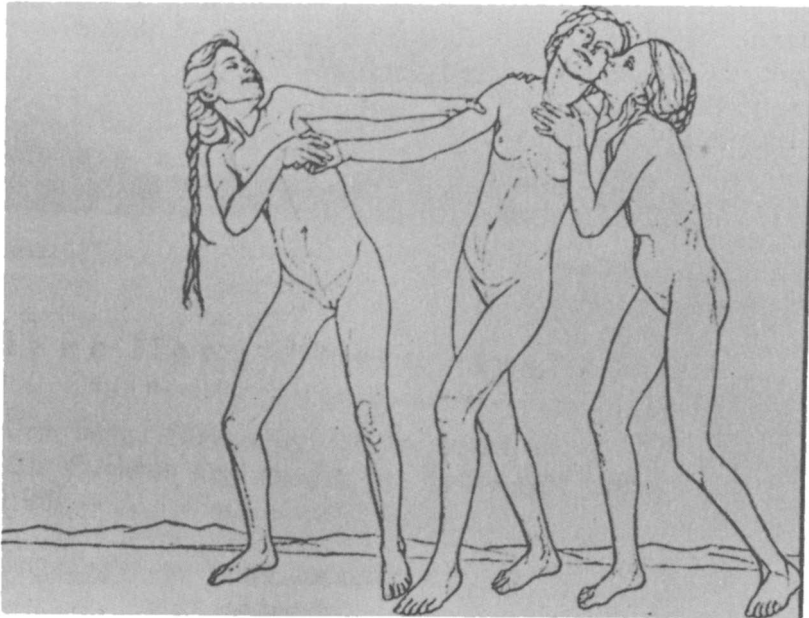
Bij de sociale stratifikatie gebaseerd op groepsvorming onder vrouwen gaat het er om te onderzoeken of er op grond van sekse contactmogelijkheden (hebben) bestaan die niet gelden voor de andere sekse. 'Een hypothese, die verwijst naar heel verschillende categorieën vrouwen, naar een vrouwelijke subcultuur, waarin het feit een vrouw te zijn contactmogelijkheden met andere vrouwen veronderstelt, mogelijkheden die mannen beslist niet gegeven zijn, zelfs niet aan andere vrouwen.'²⁹ Een dergelijke aanpak richt zich op seksestrategieën in plaats van seksualiteitsstrategieën en biedt het voordeel dat het kliniese begrip lesbies opgenomen kan worden in het bredere onderzoeksgebied van homosociale arrangementen.

Konstrukties van vrouwelijkheid in het homosociale

Nederlands onderzoek van vrouwengemeenschappen is, al of niet geïnspireerd door de onderzoeksmethode van Foucault, vooral toegespitst op analyse van ontwikkelingen en vormgeving van sekse-

homoseksualiteit: Paul Schnabel, 'Gewoon, maar niet hetzelfde', in: *Huisarts en praktijk*, 1980, nr. 4, pp. 6-12.

29. Interview met Michel Foucault, 'Mannenrelaties in historisch perspectief', in: *Skript*, 1982, jrg. 4, nr. 2, p. 120.

Ida Teichman, *Spielende Kinder*
 Uit: *Die Schönheit*, nr. 12, jrg. 18, 1922.
 (Onderzoek Marion de Ras)

en seksualiteitskonstrukties. Drie studies die de specifieke verwerking van dergelijke konstrukties in verschillende configuraties onderzoeken, wil ik hier bespreken.

Mieke Aerts, Marijke Mossink en Marion de Ras behandelen de noties die in afzonderlijke vrouwengemeenschappen hebben bestaan over vrouwelijkheid, mannelijkheid, de confrontatie tussen de seksen en de onderlinge verbondenheid van vrouwen, gebaseerd op een kollektieve beleving van het vrouwelijke. Die noties kunnen algemeen heersende ideeën over vrouwelijkheid bevestigen of ondermijnen, ze zijn in ieder geval voldoende zwaarwegend geweest voor de betreffende groepen om zich sterk te maken voor separatieve organisatie in een periode dat samenlevingsstructuren zich volgens gemengde patronen gingen vormen.

De verschillende formaties die door Mossink, Aerts en De Ras zijn onderzocht, zijn respectievelijk de vrouwen vredesbeweging, katholieke vrouwen- en meisjesverenigingen in het Interbellum en meisjesbonden in de Duitse jeugdbeweging in de periode van

Wigmanschule: 'Groteske'

Uit: Fritz Giese, *Körperseele*. München (Delphin Verlag) 1927.
(Onderzoek Marion de Ras)

1900-1930.³⁰ Vooral het laatste onderzoek levert interessante gegevens op over de motieven om 'onder vrouwen' te blijven; ik zal er dan ook nog dieper op ingaan.

Opvallend is dat uit alle drie onderzoeken blijkt dat de interpretatie van het 'wezenlijk vrouwelijke' in de besproken organisaties gekoppeld wordt aan de verantwoordelijkheid voor de redding van de mensheid, of in elk geval de verbetering ervan. Met uitzondering van een van de door Aerts onderzochte verenigingen, te weten de Sleutelbos, doen alle organisaties een beroep op bijzondere vrouwelijke kenmerken om het vrouwelijke te differentiëren van het mannelijke. De bijzondere taak voor vrouwen in de samenleving vormt de legitimatie om zich afzonderlijk te organiseren. De door Marion de Ras onderzochte

30. Mieke Aerts, 'Op zoek naar konstrukties van vrouwelijkheid. Naar aanleiding van drie katholieke vrouwenorganisaties in het interbellum', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 2. Nijmegen (SUN) 1981, pp. 132-146. Marijke Mossink, 'Van duifjes en bommen. Literatuur over vrouwen en vrede', in: *Lover*, 1982, jrg. 9, nr. 2, pp. 51-57. Marion de Ras, '“Wenn der Körper restlos rhythmisch ist und hemmungslös innerviert ...” Lichaam, Eros en “weibliche Kultur” in de Duitse meisjes-jeugdbeweging 1900-1930', in: *P.D.I. Colloquium*, 2-5-1984.

Deutsche Mädchen Wander Bund (DMWB), de enige autonome meisjesbond in de Duitse jeugdbeweging, neemt op dit punt de meest vergaande positie in. In deze bond is het vrouwelijke omschreven als 'das heilige Insel': 'Wij bezitten iets dat alleen vrouwen en meisjes eigen is, ons rijk, ons eiland (...). Nooit kan een jongen een meisje geheel vervullen (...). Het zou er beter voorstaan met Duitslands vrouwen en meisjes, als zij beseft hadden van hun eiland, een bezinning op zichzelf en hun vrouwenaard. Een vrouw kan altijd alleen maar door een vrouw geholpen worden. Om dit alles moeten wij jongens in onze bond afwijzen.'³¹

Zowel bij de door Mossink als bij de door Aerts onderzochte groepen bestaat een perceptie van vrouwelijkheid die teruggrijpt op een traditionele invulling van het 'eeuwig vrouwelijke', een konstant natuurlijk gegeven van de vrouw als moeder, opofferend en verzorgend. Ook op dit punt vormt de DMWB van De Ras een uitzondering. Juist omdat het vrouwelijke bij de meisjesbond als een veranderlijke hoedanigheid wordt beschouwd, moeten vrouwen daar onder elkaar vorm aan geven: 'Wij willen bereiken dat de vrouwelijke eigenaard zich ongestoord kan ontwikkelen. Maar het begrip vrouwelijk is zeker geen vaststaand of natuurlijk gegeven. Het is buitengewoon veranderlijk, bijna ieder tijdperk heeft een ander vrouwenideaal opgesteld. (...) Wij willen zelfstandig blijven, omdat we inzien dat juist de vrouw sinds de oudheid zo verschrikkelijk beperkt werd.'³²

Tenslotte besteedt De Ras aandacht aan de relaties van de meisjes en vrouwen onderling. Vergelijkbaar met de 'raves' en 'crushes' die Vicinus in de meisjeskostscholen is tegengekomen, signaleert De Ras de erotische geladenheid van de 'Schwarm', de adoratie die de meisjes voor zogenaamde koninginnen koesteren in de kommune-achtige leefgemeenschappen van de DMWB. Het is deze verhouding die tijdgenoot en theoreticus van de manneneros, Hans Blüher, de 'sapphische Drang' heeft genoemd en die hij na zijn bezoeken aan de leefgemeenschappen bewonderend omschreven heeft 'als vorm van verzet, en als vorm van cultuurcreatie'.³³

Het onderzoek van De Ras naar een homosociale vrouwenorganisatie is op twee punten interessant voor bestudering van vrouwenrelaties. Ten eerste behandelt zij de eigenzinnige voorstellingen die de vrouwen en meisjes van vrouwelijke cultuur hebben, en de argumenten die zij aanvoeren om zich in een afzonderlijke groep te organiseren. Ten

31. M. de Ras, a.w.

32. Ibidem.

33. Ibidem.

tweede bieden hun denkbeelden de ruimte tot vormgeving van lichaamskulturen en omgangsvormen onder vrouwen en meisjes, waarin zij zich afkeren van de burgerlijke rationalisaties die sinds de eeuwwisseling een grondslag voor de integratie van de seksen hebben gevormd, en die tevens de doorbraak betekent in lesbische en homoseksuele kategorisering.

Konklusie

De romantiese school heeft het homosociale uitgewerkt in het begrip lesbies kontinuüm. Dit is een politiek instrument om de groepsvorming onder vrouwen op te waarderen tot feministies verzet. Door toepassing en handhaving van het lesbies concept wordt echter een seksuele aanduiding omgezet in een seksestrategie. Dit brengt verschillende bezwaren met zich mee. Bij de inzet van het lesbies kontinuüm ter omschrijving van vrouwenverzet blijven onderzoeksters zowel vastzitten aan denken in termen van onderdrukking en verzet, als gebruik maken van een begrip (weliswaar met een andere invulling) waarvan de limiterende invloed nu juist de aanleiding is geweest van hun onderzoek. Nieuwe betekenissen schaffen oude definities niet automaties af, zeker niet wanneer zij histories worden toegepast. Het argument dat het lesbies kontinuüm dient om 'die merkwaardige fascinatie van vrouwen met andere vrouwen' uit het verleden in kaart te brengen³⁴, schiet op zo'n manier z'n doel voorbij en verliest aan kracht.

Het laatste bezwaar tegen de romantiese school dat ik hier wil noemen, is het gebrek aan belangstelling voor lichaamsbeleving en -kulturen. Waardering voor de subversieve zeggingskracht en de creatieve investering van seksualiteitsstrategieën komen in het lesbies kontinuüm niet tot uitdrukking. Het gaat immers niet om lichamelijke contacten, maar in eerste instantie om autonome vrouwelijkheid. Separatieve vrouwelijke subkulturen kunnen daarentegen geïnspireerd zijn door zogenaamde mannelijke expressievormen, waarbij te denken valt aan expliciete seksualiteitsbeleving, wreedheid en geweld, maskulie oriëntatie, travestie en 'camp'.

Nieuwsgierig wacht ik af hoe de romantiese school deze kritiek op haar insluitings- en uitsluitingsmechanismen gaat beantwoorden. Met recht hebben vrouwen hier kanttekeningen bij geplaatst, maar het belang dat sommigen hechten aan de noodzaak van seksuele

34. M. Bosch, 'De geschiedenis van een en ander', a.w.

identiteiten en een vrije seksualiteitsbeleving, brengen weer andere bezwaren met zich mee. Zo ondersteunt Gayle Rubin haar pleidooi voor een ongehinderte seksuele beleving met de roep om een beleid tot meer kennisverwerving en -overdracht op dit gebied. Dit terwijl de konstitutiegeschiedenis van het lesbische ons heeft geleerd dat de sekswetenschap een technologie van de seks heeft geproduceerd en dat de lesbische identifikatiemodellen de vrouwenliefde met kliniese benaderingen kan beladen. De analyse van Michel Foucault over de werking van seksuele vertogen heeft iedere illusie over vrije seksuele beleving door middel van kennis van seksualiteit tot een desillusie gemaakt. Daarnaast geeft de overspannen aandacht voor vrijheid van seksuele relaties onder vrouwen, bijvoorbeeld in de strijd tegen de diskriminatie en onderdrukking van lesbische relaties, nog geen vooruitzicht op vrijheid van groepsvorming onder vrouwen. Integendeel, naarmate seksuele groepsvorming onder seksegenoten op meer maatschappelijke bijval lijkt te kunnen rekenen, raakt niet-seksuele groepsvorming onder seksegenoten, zowel in private als publieke structuren, in diskrediet. Zo is een stroming in de homobeweging die zich het sterkst maakt voor lesbische identifikatie op basis van seksuele oriëntatie, tegelijkertijd in staat om een heterosociaal patroon te propageren: 'De Nederlandse homobeweging ontleent haar grote kracht aan haar heterosociale organisatie'.³⁵

Met toepassing van de konstruktiegeschiedenis op de groepsvorming onder vrouwen kan iedere keer de vraag gesteld worden naar universeel aanvaarde noties als vrouwelijkheid, vrouwelijke cultuur, lesbische identiteit en dergelijke, zonder deze door andere universeel geachte begrippen te vervangen. Met het begrip homosociale arrangementen kan samenhang in uiteenlopend onderzoek worden aangebracht. Het is echter geenszins de bedoeling om van homosociale arrangementen een alles omvattend kader te maken. Het is een begrip dat verwijst naar intieme betrekkingen onder seksegenoten, naar kollektieve verbanden in grotere groepen van vrouwen en van mannen en naar voorstellingen die over beide konfiguraties gevormd zijn. Arrangementen dient ter aanduiding van het geschakeerde terrein en homosociaal geeft aan dat het om seksegenoten gaat.

De vraagstelling naar dit gebied stelt ons in staat om historische ontwikkelingen te rekonstrueren die kunnen verklaren waarom groepsvorming onder seksegenoten in de huidige tijd in diskrediet is geraakt in sociaal- en emancipatiebeleid, of geïsoleerd wordt tot plekken in de homo-, lesbische en vrouwenbeweging. Op het kongres

35. R. Tielman en J. Schuyf, 'Wie is er bang', a.w., p. 36.

Onder Vrouwen, Onder Mannen zijn suggesties gedaan voor mogelijk onderzoek in die richting.

Een daarvan stelt voor, onderzoek naar de toenemende heterosocialisering van samenlevingspatronen te doen. Deze socialisering zou volgens humanistische gelijkheidsidealen verlopen zijn, die zowel de afbraak van homosociale groepsvorming als de opbouw van een gemengde samenleving bevordert heeft. Een humanistisch principe wijst geloof, klasse, ras en geslacht af als bindende factoren in de samenstelling van groepen, met uitzondering van een tijdelijke afzondering bij wijze van inhaalmanoeuvre, en streeft naar een gemengde structuur van maatschappelijke instellingen. Tevens zet het humaniseringsproces de gelijkenschakeling van man en vrouw in, daarbij verwijzend naar de prioriteit van menselijke ontplooiing. Uit de onevenwichtige uitvoering van het gelijkheidsideaal blijkt dat dit geen afdoende oplossing is voor de achterstelling van vrouwen: vrouwen kunnen aanspraak maken op een maatschappelijke positie indien zij een mannelijk waarden- en normensysteem assimileren.

Een tweede voorstel betreft het onderzoek naar het tactisch gebruik van homosociale en heterosociale arrangementen door mannen. Enerzijds zou er sprake zijn van de strategische inzet van een heterosociaal beleid om de gender-solidariteit onder middenklasse-vrouwen te keren, die sinds de tweede helft van de negentiende eeuw tot een krachtige feministische beweging heeft geleid. Zo is de propaganda voor het kameraadschapshuwelijk in burgerlijke kringen, waar man en vrouw geacht worden elkaar ter zijde te staan, te begrijpen als het afbreken van een afzonderlijke vrouwelijke cultuur.³⁶ Aan de andere kant zouden traditionele mannelijke instellingen als kerk, leger, politiek en bedrijfsleven er vanwege hun sleutelposities in de samenleving in geslaagd zijn een evenwichtige deelneming van vrouwen te weigeren.

Het is duidelijk dat er complexe, soms tegenstrijdige, historische processen waar te nemen zijn bij een nadere beschouwing van deze ontwikkelingen. Zo vormden humanistische tendensen zeker een doorbraak voor de emancipatie van de vrouw, terwijl deze tegelijkertijd haar autonome beweging afbraken door gender-specifieke organisatiepatronen af te wijzen. Ook het feminisme van de eeuwwisseling, voortgekomen uit de homosociale vrouwenwereld waar een eerste groepsbesef onder vrouwen kan groeien, heeft haar beweging zien verzwakken door de deelneming van vrouwen aan de publieke sektor volgens een gemengd principe. Tenslotte heeft de

36. Christina Simmons, 'Companionate marriage and the lesbian threat', in: *Frontiers*, 1979, jrg. 4, nr. 3, pp. 54-59.

periode waarin de heterosociale dynamiek een van haar grondigste maatregelen trof met het kameraadschapshuwelijk, tevens de mediese fundamenteën opgeleverd voor de homoseksuele en lesbische identiteit, die nu door het merendeel van de homo- en lesbische beweging zo moedig wordt ingezet tegen de heteroseksuele norm.

Evenmin als integratie en assimilatie tot principiële uitgangspunten kunnen worden verheven, is seksesegregatie in maatschappelijke structuren een algemene doelstelling. Steeds gaat het er om de verdienste van homosociale arrangementen voor betrokken groepen en individuen in wisselende omstandigheden te onderzoeken. Diskussies rond het opheffen van homosociale arrangementen en het instellen van heterosociale arrangementen kunnen informatie geven over gedragsreglementen tussen en onder de seksen.³⁷ Daarom gaat mijn voorkeur uit naar de aanwending van het concept homosociale arrangementen als wetenschappelijk begrip ter verkenning van nieuwe onderzoeksgebieden. Het gaat hierbij met name om onderzoek naar de konstruktie van sekse en seksuele identiteiten omdat het inzicht geeft in de kondities waaronder het vrouwelijke, het mannelijke, het lesbische en het heteroseksuele tot stand komen. Het homosociale is geen strategies instrument; het ondergraaft, noch bevestigt het concept van de sekse. Met onderzoek naar homosociale arrangementen kan alleen bestudeerd worden hoe wisselende omstandigheden iedere keer een specifieke vrouwelijkheid opleveren.

Ten tweede is het interessant om homosociale arrangementen in verband te brengen met de sociaal-kulturele vormgeving van het lesbische. Homo-emancipatie heeft zich tot voor kort overwegend gekoncentreerd op onderzoek naar diskriminatie van homoseksuele relaties ten gunste van heteroseksuele relaties. Dit heeft er toe geleid dat de maatschappelijke positie en vormgeving van homoseksuele en lesbische relaties voortdurend is vergeleken met die van heteroseksuelen.³⁸ De status van seksuele relaties onder de seksen is afgemeten aan de status van seksuele relaties tussen de seksen, waarmee de seksuele basis van een relatie de doorslaggevende reden is

37. Zie voor het katholieke debat rond ko-educatie het artikel van Saskia Grotenhuis in dit nummer, zie ook: *Met vrouwen naar zee. Rapport over ruim een jaar varen met mannen en vrouwen aan boord van Hr. Ms. Zuiderkruis*. Uitgave van de afd. SWO, Koninklijke Marine. 's-Gravenhage, juni 1982.

38. Het emancipatiedebat heeft zich sinds het ontstaan van de homoseksuele en lesbische geaardheid afgespeeld in een onderhandelingsronde waar typeringen als 'anders dan de anderen', 'gewoon hetzelfde' en 'gewoon, maar niet hetzelfde' centraal staan.

waarom zij geproblematiseerd moet worden. Het kan daarentegen verhelderend werken om seksuele relaties onder vrouwen in verband te brengen met sociale relaties, zodat specifieke vormen van vrouwelijkheid, mannelijkheid en lichaamsbeleving tot hun recht kunnen komen. Bovendien lijkt het mij interessant om te onderzoeken hoe de huidige vormgeving van homoseksualiteit en emancipatie op beleidsnivo zich verhoudt tot de moderne afkeer van separatieve vrouwengroepen en mannengroepen in het algemeen en de weerstand van de homobeweging tegen afzondering van lesbische groepen in het bijzonder.

Tenslotte denk ik dat de studie van homosociale arrangementen de lesbische geschiedenis over het dilemma van sexus of socia heen tilt, waardoor beide gebieden onder de aandacht komen. De vraag rest waar we dan mee bezig zijn, met lesbische geschiedenis of met vrouwengeschiedenis?

Martha Vicinus

Afstand en verlangen

Vrouwenvrienschappen op engelse kostscholen, 1870-1920*

Tot nu toe heeft lesbische geschiedschrijving zich voornamelijk beziggehouden met het terugvinden van in het verleden verloren lesbiennes en met kwesties van zelfdefinitie.¹ Daarbij hield de lastige vraag wanneer en waarom genitaal contact met dezelfde sekse als afwijkend werd bestempeld, de gemoederen danig bezig. Wetenschappers hebben zich bijvoorbeeld gekoncentreerd op de vraag of beroemde seksuologen van eind negentiende en begin twintigste eeuw een negatieve of juist een positieve invloed hadden op vriendschappen van vrouwen onderling.² In navolging van de britse historicus Jeffrey Weeks, hebben sommigen aangevoerd dat het etiket 'afwijkend' vrouwen in staat stelde zichzelf te definiëren en elkaar op te zoeken om bewust subkulturen te vormen, zoals in Parijs en Berlijn

* Een eerdere versie van dit artikel werd gepresenteerd op het kongres *Onder Mannen, Onder Vrouwen*, gehouden op 22-26 juni 1983 aan de Universiteit van Amsterdam. Ik ben de deelneemsters en -nemers aan dit kongres dank schuldig voor veel nuttige suggesties; door de enthousiaste deelname en informatie-uitwisseling is dit internationale kongres een zeer plezierige en gedenkwaardige ervaring geweest. Ik ben Estelle Freedman, Bea Nergaard en Ann Scott dankbaar voor hun kommentaar en kritiek. Onderzoek voor dit artikel is mogelijk gemaakt door een toelage van de American Council of Learned Societies en de John Simon Guggenheim Foundation; ik wil deze hartelijk danken voor hun tijdige hulp.

1. Zie voor de belangrijkste geschilpunten in lesbische geschiedschrijving, in het kader van de geschiedenis van seksualiteit, mijn overzichtsartikel: 'Sexuality and power: a review of current work in the history of sexuality', in: *Feminist Studies* 8, lente 1982, pp. 147-151.

2. Zie voor een bespreking van de mediese discussie: George Chauncey Jr., 'From sexual inversion to homosexuality: medicine and the changing conceptualization of female deviance', in: *Salmagundi*, nr. 58/59, herfst 1982-winter 1983, pp. 114-146.

Studentes aan de Cornell University van 1890 en later
 Uit: Ch.W. Conable, *Women at Cornell. The myth of equal education.*
 Ithaca/Londen (CUP) 1977.

tussen de twee wereldoorlogen is gebeurd.³ Volgens anderen echter hebben seksuologen als Richard von Krafft-Ebbing, Havelock Ellis en Cesare Lombroso een desastreuze invloed gehad op romantiese vriendschappen, waardoor ze uiteindelijk 'ziekelijk en abnormaal' werden gevonden. Het door medici verleende predikaat 'afwijkend' had volgens deze critici een uiterst schadelijke invloed op vrouwen.⁴ Deze historici waren gepreokkeerd met de juiste tijdsbepaling: wanneer precies worden de theorieën van de medici bekend bij het grote publiek? Welke invloed had die bekendheid? In welke tijd kan het begin van de algemene afkeuring van vrouwenvriendschappen

3. Zie Jeffrey Weeks, *Coming Out: Homosexual Politics in Britain from the Nineteenth Century to the Present.* Londen (Quartet Books) 1977; en Gayle Rubins inleiding voor *A Woman Appeared to Me.* (Vert. Jeanette Forster) Reno, Nevada (Naiad Press) 1976.

4. De voornaamste voorstandster van deze opvatting is Lillian Faderman. Zie haar 'The Morbidification of Love Between Women by 19th-Century Sexologists', in: *Journal of Homosexuality*, nr. 4, 1978, pp. 73-90. Zie ook de wat meer spekulatieve konklusies van Carroll Smith-Rosenberg, *The Body Politic: Abortion, Deviance and the Sexualization of Language.* Ongepubliceerd paper, kongres *Onder Mannen, Onder Vrouwen*, Amsterdam 1983.

worden geplaatst? Lesbiese geschiedenis ging zich richten op de externe etikettering en hield zich nauwelijks bezig met de vraag wat homo-erotiese vriendschappen nu eigenlijk waren en hoe ze zich verhielden tot de algemene maatschappelijke houding tegenover vrouwen.⁵

In dit opstel wil ik één van de belangrijkste en meest voorkomende vormen van vrouwenvriendschappen nader bekijken: de verliefdheid van adolescenten. Daarbij ben ik geïnteresseerd in de maatschappelijke oorsprong, de verschillende fasen en de invloed op zowel de jonge vrouw zelf als op het objekt van haar liefde. Maar tevens wil ik ervoor pleiten om de hele kwestie van tijdbepaling in lesbiese geschiedenis opnieuw te bezien. Het is mijn bedoeling een beter begrip te krijgen van het ingewikkelde samenstel van steeds veranderende publieke houdingen tegenover homo-erotiese vriendschappen tussen vrouwen en van verandering en continuïteit van vrouwenvriendschappen.

Homo-erotiese vriendschappen tussen vrouwen vereisen specifieke omstandigheden willen ze tot bloei komen. Zoals Lillian Faderman heeft beschreven, was het voor vrouwen noodzakelijk om in ieder geval bevrijd te zijn van de beperkingen die door ouders en familie

5. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is de vrij algemene aanvaarding van Nancy Sahli's voorzichtige konklusies in 'Smashing: Women's Relationships Before the Fall', in: *Chrysalis*, nr. 8, zomer 1979, pp. 17-27. Sahli richt zich voornamelijk op het eerste kontroversiële jaar van Wellesley College, 1875-1876 en betoogt dat na 1875 'smashing' bedenkelijk werd gevonden. Haar bewijsvoering voor deze precieze datum is zelf wat bedenkelijk, omdat de kwestie over wie Wellesley zou gaan besturen vermengd is met een beschouwing over favoriete leraressen. Haar bewijzen voor het bedenkelijke karakter van 'smashing' zijn vrijwel uitsluitend afkomstig uit mediese bronnen, waarvan de meeste van na 1895 dateren. Sahli schenkt geen aandacht aan de allang bestaande waarschuwingen tegen buitensporige vriendschappen, terwijl ze ook niet de mogelijkheid bespreekt dat er twee verschillende discussies plaatsvonden, die elkaar op weinig punten raakten: die van de mediese wereld en die van de jonge vrouwen zelf. Sahli's overwegingen zijn kritiekloos overgenomen door Marjorie Houspian Dobkin in haar uitgave van de vroege dagboeken en brieven van M. Carey Thomas, *The Making of A Feminist*. Kent (Kent State University Press) 1979, en door Adrienne Rich, 'Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence', in: *Signs*, zomer 1980, jrg. 5, nr. 4, pp. 631-660; ned. vert. *Gedwongen Heteroseksualiteit en Lesbisch Bestaan*, Amsterdam (Lust & Gratie) 1981. Zie ook Lillian Faderman, *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present*. New York (William Morrow) 1981, waarin over het algemeen romantiese vriendschappen meer gewaardeerd worden dan de lesbische 'onderwereld' en de kwestie van seksualiteit in romantiese vriendschappen van weinig belang wordt geacht.

werden opgelegd (hoewel vriendschappen tussen nichtjes veel voorkwamen).⁶ Vóór 1870 konden maar weinig Europese of Amerikaanse vrouwen de hoop koesteren om samen te leven met een geliefde vrouw door de beperkingen van familie- en financiële omstandigheden. Het kwam veel vaker voor dat vrouwen tijdens de schooljaren een vriendschap voor het leven sloten zonder dat ze ooit met hun geliefde samenwoonden.

Tegen het einde van de achttiende eeuw kregen steeds meer meisjes uit de hogere en arbeidersklasse de gelegenheid om een hechte band te vormen met iemand van hun eigen sekse doordat er kostscholen en fabrieken ontstonden. In beide gevallen leefden en werkten jonge meisjes buiten hun eigen familie met elkaar samen. Wat de fabrieksmeisjes betreft zijn er weinig gegevens beschikbaar, maar over de emotioneel intense, levenslange vriendschappen tussen schoolmeisjes is erg veel bekend geworden. Zowel de familie als de school moedigden de vorming van deze intieme banden aan. Een negentiende-eeuwse gids legt het als volgt uit: 'Wellicht is zelfs het aanvaarden van een minnaar een minder belangrijke periode in het leven van een jong meisje dan haar eerste serieuze keuze van een vriendin'.⁷ Toch waarschuwden diezelfde raadgevers ouders herhaaldelijk voor de al te sterke affekties tussen meisjes. Van begin af aan was er een spanningsveld tussen de wenselijkheid om hechte vriendschappen te sluiten en de angst dat die sterker zouden worden dan de band met de familie. Zoals Elisabeth Sewell het uitdrukte: '...wanneer de band van een romantiese vriendschap sterker wordt dan de banden die God van nature geschapen heeft, dan wordt zij een bron van onnoemelijke ellende voor allen die erbij betrokken zijn'.⁸ Daarom werden vriendschappen vaak het strijdperk waarin de jonge

6. L. Faderman, a.w., pp. 85-102. Zij bespreekt de verschillende psychologische en maatschappelijke redenen waarom romantiese vriendschappen in de achttiende eeuw werden geaksepteerd en floreerden; ze houdt zich maar zijdelings bezig met economische factoren. Zie ook Carroll Smith-Rosenberg, 'The Female World of Love and Ritual: Relations Between Women in Nineteenth-Century America', in: *Signs*, herfst 1975, jrg. 1, nr. 1, pp. 19-27; ned. vert. in *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 2, Nijmegen 1981, pp. 98-107, en William R. Taylor en Christopher Lasch, 'Two "Kindred Spirits": Sorority and Family in New England, 1839-1846', in: *The New England Quarterly*, nr. 36, 1963, pp. 23-41.

7. Matilda Pullan, *Maternal Counsels to a Daughter*. Londen (Darton & Co.) 1855, p. 192; geciteerd in: Deborah Gorham, *The Victorian Girl and the Feminine Ideal*. Bloomington (Indiana University Press) 1982, p. 113.

8. Elizabeth M. Sewell, *Principles of Education, Drawn from Nature & Revelation & Applied to Female Education in the Upper Classes*. New York (Appleton) 1871, p. 335.

vrouw vocht voor haar eigen onafhankelijkheid van de maatschappelijke orde.

Die jeugdige vriendschappen werden uiteraard onderhouden onder het toeziend oog van de eigen familie, al ontstonden ze vaak elders, zoals op school, tijdens een bezoek aan een familielid of zelfs tijdens door de kerk georganiseerde evenementen. Maar in de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde het verloop van dit soort vriendschappen, toen de ervaringen van jonge meisjes op kostscholen veranderden. De kleine, naar het voorbeeld van het gezin opgezette scholen, waar meisjes uit de middenklasse een paar jaar naar toe werden gestuurd om sociale vaardigheden en een beetje frans en muziek te leren, werden geleidelijk vervangen door een nieuw type scholen van tweehonderd of meer meisjes en met leerstof van verschillende moeilijkheidsgraad, georganiseerde sport, regelmatige examens en geschoolde onderwijskrachten.⁹ Deze veranderingen begonnen in de jaren na 1850 en ontwikkelden zich in de laatste dertig jaar van die eeuw steeds sneller, zodat rond 1900 dergelijke scholen en opleidingsinstituten model stonden voor de opvoeding van engelse en Amerikaanse meisjes uit de midden- en hogere klassen.

Het ontstaan van de grote meisjeskostscholen en instituten, die aangepast waren aan de behoeften van een zich uitbreidende industriële en imperialistische economie, creëerde een nieuwe reeks psychologische eisen voor de opgroeiende meisjes. Die nieuwe instituten stonden eerder een meer naar buiten gerichte ethiek van dienstbaarheid en discipline voor dan plichtsbetrachting en zelfverloochening. De leerlingen werden opgeleid om de wereld binnen te gaan van het onderwijs, de verpleging, liefdadigheidswerk en gemeenschapsdiensten en om relaties met anderen te onderhouden op basis van beroepsmatige belangen of principes en niet zozeer uit persoonlijke gevoelens. De besloten wereld van vrouwen binnenshuis, zoals die werd gekopieerd in de ouderwetse kostscholen, werd vervangen door een meer op de buitenwereld gericht domein, waar grotere zelfstandigheid en individualiteit werden aangemoedigd. Van een meisje werd verwacht dat ze verantwoordelijkheid aanvaardde

9. Zie voor een bespreking van deze veranderingen mijn in 1984 nog te publiceren boek, *Independent Women: Work and Community for Single Women in England, 1850-1920*. (University of Chicago Press). Zie ook Joyce Senders Pedersen, 'Schoolmistresses and Headmistresses: Elites and Education in Nineteenth-Century England', in: *The Journal of British Studies*, nr. 15, 1975, pp. 135-162, en idem, 'The Reform of Women's Secondary and Higher Education: Institutional Changes and Social Values in Mid and Late Victorian England', in: *History of Education Quarterly*, nr. 19, 1979, pp. 61-91.

voor haar daden en de konsekwenties daarvan voor anderen inzag. Ze moest een zelfstandige en beheerste persoonlijkheid worden binnen de grotere wereld van de school, als voorbereiding op de gekompliceerde wereld van het industriële kapitalisme. Tegelijkertijd werd verwacht dat de nieuwe individualiteit haar uitdrukking vond door middel van het gemeenschapsleven en de waarden en normen op school. De eigen ontwikkeling van een meisje werd opnieuw gedefinieerd als onderdeel van een algemene ethiek en was niet langer uitsluitend bepaald door haar familie.

Verliefdheid

De adolescentie verliefdheid kwam aan het eind van de negentiende, begin twintigste eeuw zo vaak voor, dat er veel verschillende 'slang'-woorden voor bestonden: *rave*, *spoon*, *pash* (van *passion*), *smash*, *gonage* (van *gone-on*), *flame* en *crush*. Maar de bijzondere vorm die deze verliefdheid aannam en de algemeen-maatschappelijke houding ertegenover kwamen voort uit een specifiek historische periode en sociale klasse. Het fenomeen *smashing* dat in de nieuwe vrouwen 'colleges' in New England opgang deed, was in essentie identiek aan de *raves* van engelse kostschoolmeisjes. In beide gevallen werden jonge vrouwen en opgroeiende meisjes uit de midden- en hogere klasse in een gemeenschap van alleen vrouwen geplaatsd waar men streefde naar vernieuwing. Leidinggevende vrouwen vormden zelf een nieuw voorbeeld voor hun leerlingen en stonden onder grote druk van buiten om de levensvatbaarheid van hun instituten aan te tonen, terwijl de leerlingen hun best deden aan te tonen dat zij de nieuwe instituten waardig waren. In relaties tussen vrouwen van verschillende leeftijden stonden macht, gezag en controle centraal, net zoals dat in de ideologie van de moderne scholen het geval was. Een *rave* bevredigde zowel het verlangen naar intimiteit als naar individualiteit, naar onafhankelijkheid en naar loyaliteit.

Een grotere ontwikkeling van de eigen identiteit was afhankelijk van een grotere zelfbeheersing, een grotere afstandelijkheid tegenover anderen. In plaats van op het gezinsmodel richtte men zich nu voor seksuele en emotionele bevrediging op individuele discipline. De beheersing van de eigen gevoelens betekende zelfrespekt en macht voor victoriaanse vrouwen, van wie zo lang was gezegd dat ze niet verstandelijk konden redeneren. Lichamelijke zelfbeheersing werd een middel om zichzelf te leren kennen; zelfontplooiing legde de vervulling van lichamelijke verlangens aan banden. De liefde zelf werd

niet afgewezen, maar gericht op een ver verwijderd objekt, terwijl het afstand doen – opoffering – de bron van persoonlijke bevrediging werd.¹⁰ De emoties werden gericht op een onbereikbare maar bewonderde medeleerlinge of lerares; verschillen in leeftijd en gezag versterkten en intensiveerden het verlangen. De aangebedene werd het objekt van een verlangen dat eerder in symboliese handelingen werd uitgedrukt, in de gewone zin van dagelijks contact en konversatie, dan in daadwerkelijke lichamelijke intimiteit of zelfs vriendschap. Afstand was een middel om het genot te verdiepen, waarbij de voorkeur werd gegeven aan niet-seksuele vervulling. Het was zelfs zo dat volledige seksuele vervulling het falen van zelfdiscipline zou hebben betekend en dus van de eigen individualiteit. Een sterke persoonlijkheid genoot intens van zelfbeheersing.

Vrijwel onvermijdelijk kwam het opgroeiende meisje in konflikt met haar moeder en familie, omdat ze op school een groot aantal oudere vrouwen aantrof die ze kon bewonderen en liefhebben, juist op een moment dat ze bezig was om de banden met haar familie lossen te maken. Doordat vriendschappen tussen meisjes van verschillende leeftijden en gevoelens van loyaliteit aan de school systematies werden aangemoedigd, namen de spanningen binnen de familie toe. Verstandige direktices probeerden verband te leggen tussen de nieuwe waarden en emoties die ze aanmoedigden en relaties binnen de familie. Lucy Soulsbury hield haar leerlingen voor: ‘Zie hoe natuurlijk en liefdevol de jaloezie [van je moeder] is en ga er omzichtig mee om door je voortdurend taktvol te gedragen – wees geen martelares maar begrijp dat *zij* en niet *jij* slecht behandeld wordt’.¹¹ Verlangen moest worden omgezet in ‘discipline en zelfontkenning, zodat alle mogelijkheden van een nobele geest worden ontwikkeld...’¹² Tegenstrijdige belangen – plichten tegenover de familie en persoonlijke genoegens – konden bij elkaar worden gebracht door een ijzeren discipline, die dubbel beloond zou worden. Liefde was niet iets om op te geven, maar moest juist worden gebruikt om de zelfkennis en zelfbeheersing te vergroten. Door vriendschap op de juiste manier te gebruiken, kon zelfs de ontwikkeling van de eigen zelfstandigheid worden bevorderd – wat heel belangrijk was voor de nieuwe vrouw – zonder dat familiebanden werden verbroken.

10. Mijn collega John Kucich was zo vriendelijk mij inzage te geven in zijn werk en de ideeën in deze alinea met mij te bespreken.

11. L.H.M. Soulsby, ‘Friendship and Love’, in: *Stray Thoughts for Girls*. Londen (Longmans, Green) 1910, p. 176.

12. Idem, p. 172.

Op kostschool kon een meisje, anders dan op een dagschool, zich met hart en ziel overgeven aan haar verliefdheid zonder daarbij gehinderd te worden door de jaloezie van haar moeder. Het systeem dat ze daar aantrof moedigde zelfs openlijk een vorm van surrogaat-moederschap aan, die vaak kon omslaan in verliefdheid. Een vrouw die in de jaren zeventig van de vorige eeuw The Godolphin School bezocht, herinnert zich: 'De oudere meisjes moesten de kleintjes "bemoederen". Ik heb waarschijnlijk erg veel "gemoederd", omdat mijn bijnaam "oma" was'.¹³ Die vriendschap hielp de nieuwe leerlinge om een emotionele band met haar school te vormen, naast die met haar familie. Zij kon een ouder meisje dat alles wist aanbidden en dit meisje maakte op haar beurt voor het eerst kennis met machtsuitoefening. Ongelijkheid in macht en kennis hielpen mee om de noodzakelijke afstand te bewaren, maar daarmee werd tegelijkertijd de zelfdiscipline van beide meisjes versterkt.

Dweperige verliefdheden tierden welig vanwege twee ogenschijnlijk aan elkaar tegengestelde elementen: openlijke bevestiging en geheimhouding. Openlijke bevestiging werd gegeven doordat favoriete leerlingen en leraressen voortdurend besproken werden op school, maar geheimhouding maakte persoonlijke genoegens groter. Fantasieën van onderdanigheid en opoffering werden juist bevorderd door de emotionele afstand tussen aanbieder en aanbedene. Want de meeste jonge meisjes richtten zich op de *head girl* (het beste en vaak oudste meisje van de school), de *games captain* (nummer één in sport) of een favoriete jonge lerares – allen verre en toch vertrouwd, algemeen bewonderde figuren. Deze vrouwen waren dagelijks aanwezig, maar zelden onder vier ogen te zien en nog zeldzamer in één of andere vorm van intimiteit. In dergelijke omstandigheden werd een levenswijze aangemoedigd die grotendeels uit symboliese handelingen en symboliese konversaties bestond. Juist door de afstandelijkheid die werd gekreëerd door de hiërarchie op school, werden dweperige verliefdheden versterkt en in stand gehouden.

De verrukkingen van het smoorverliefd zijn op iemand konden eindeloos worden besproken met leeftijdgenootjes, wat een heerlijke, opwindende spanning verleende aan de dagelijkse gang van zaken op school. De kostschool animeerde een soort voyeurisme, waarbij bewonderende meisjes de kleding, konversatie en het uiterlijk van hun favorieten tot in details met elkaar bespraken. Theodora Benson

13. *The Godolphin School, 1726-1926*. Onder redactie van Mary Alice Douglas en C.R. Ash, Londen (Longmans) 1928, p. 31.

herinnert zich: 'Wat hielden we na het avondeten een eindeloze discussies over tactieken en strategieën!'. Zelf niet verliefd, genoot ze ervan om adviezen te geven aan haar 'door liefde getroffen vriendinnen'.¹⁴ Meisjes maakten hun meest intieme verlangens openbaar, niet alleen omdat ze daarin door de groep werden aangemoedigd, maar ook omdat ze onmogelijke fantasieën werkelijkheid konden laten worden door er over te praten. Bovendien kon zelfs het meest triviale gebaar van aanbidding – de aangebedene in haar jas helpen, het schoolbord schoonmaken – emotionele betekenis krijgen door er later met andere meisjes over te praten. Zelfvervulling werd bereikt door eindeloos uitdrukking te geven aan alle pas opgewekte gevoelens, aan elke handeling, elke hoop, tegenover bewonderende toehoorders.

Maar geheimhouding was veel belangrijker omdat de zelfbeheersing erdoor werd versterkt. Elk meisje had haar eigen, geheime manieren om te aanbidden, speciale manieren om haar eigen verlangens aan zichzelf en aan haar geliefde kenbaar te maken. Binnen de beperkte en afgesloten wereld van de kostschool kregen bepaalde handelingen een belangrijke symboliese betekenis. De meest voorkomende vorm van aanbidding was het opmaken van het bed van de aangebedene of het kopen van bloemen of versnaperingen voor haar.¹⁵ Elke handeling kreeg de lading van zelfverloochening. Op Cheltenham verklaarde een verliefd meisje verontwaardigd dat zij de warme kruik voor haar geliefde beter kon vullen dan haar rivale.¹⁶ Deze dienstbare handelingen liepen nooit uit op lichamelijk contact, maar waren een middel om binnen te dringen in het privéleven van de geliefde, door haar kamer binnen te gaan en die in het geheim aantrekkelijker te maken.

Essentieel voor het genot van meisjes die verliefd waren op een onbereikbaar iemand, was die onbereikbaarheid zelf, die paradoxaal genoeg ruimte bood voor versterking van het zelfbewustzijn. Zonder dat ze bevredigd werden konden talloze fantasieën worden ontwikkeld, een schijnbaar samenhangend web van zelfonderzoek en zelfvervulling. In het autobiografiese verhaal *Olivia* van Dorothy Strachey Bussy voelde de hoofdpersoon 'een merkwaardige weerstand, een grote angst om al te dichtbij te komen' bij haar geliefde franse lerares, uit

14. Theodora Benson, 'Hot-Water Bottle Love', in: Graham Green (red.), *The Old School*. Londen (Jonathan Cape) 1934, p. 40.

15. Zie Dorothy Eva de Zouche, *Roedean School, 1885-1955*. Brighton (in eigen beheer) 1955, p. 37, en Rachel Davis, *Four Miss Pinkertons*. Londen (Williams & Moorgate) 1936, p. 71.

16. Th. Benson, a.w., p. 40.

angst dat wereldse zaken het rijke emotionele leven in haarzelf zouden verstoren. Ze genoot vooral veel van het ogenblik vlak voordat ze Mlle Julie's kamer binnenging:

Om die deur te openen, was een bovenmenselijke krachtsinspanning nodig, leek me. Het was niet zozeer angst die me belemmerde. Nee, het was eerder een soort religieus respekt. De stap die ik op het punt stond te doen, was te ernstig, te vé dragend om die zonder enige voorbereiding te kunnen doen – want het was de stap die een eind ging maken aan haar afwezigheid. Al mijn vastberadenheid, al mijn zielskracht moest worden opgeroepen en verzameld voor ik in staat was die geweldige overgang te verdragen. Zij is aan de andere kant van de deur. Als ik de deur openmaak, sta ik oog in oog met haar.¹⁷

Een liefde als die van Olivia was hartstochtelijk en in zichzelf gekeerd, omdat ze daardoor een groot skala aan emoties in alle eenzaamheid kon ervaren.

Als een verliefd meisje enig teken van haar geliefde had gekregen dat haar gevoelens misschien werden beantwoord, dan werd naar gelegenheden voor grotere intimiteit gezocht, al hoefde dat niet altijd onder vier ogen te gebeuren, want geheimhouding kon ook binnen het grotere geheel van de school gekreëerd worden. De twee geliefden vonden mogelijkheden om met elkaar te spreken, om woorden en gedachten uit te wisselen waarover tijdens de sessies over algemene strategie met leeftijdgenoten niet kon en mocht worden gepraat. Het heimelijk delen van een privéwereld binnen een grotere gemeenschap werd een belangrijke bron van genot, omdat daarmee de liefde bevestigd werd zonder dat de grenzen van zelfdiscipline werden overschreden. De zelfbeheersing werd juist door privé-afspraken versterkt en als bron van genot toegejuicht. Olivia was overtuigd van de liefde van Mlle Julie nadat ze haar een gedicht voor de klas had horen voorlezen:

Het was voor mij dat ze las. Ik wist het. Ja, ik begreep het, ik alleen. En wederom schiep die sensatie van intieme vertrouwelijkheid, die eenheid van gevoelens die dieper is dan woorden kunnen uitdrukken en waarvoor geen

17. Olivia [Dorothy Strachey Bussy], *Olivia*. (Vert. A.H. Nijhof) 's-Graveland (De Driehoek) 1951, p. 62. De beschreven gebeurtenissen vonden plaats aan het begin van de jaren 1880, op 'Les Ruches', de school van Marie Souvestre, even buiten Parijs. Niet lang daarna verplaatste Mlle Souvestre haar school naar Allenswood, in de buurt van Londen. Ze was een intieme vriendin van de Stracheys en nam Dorothy Strachey in dienst om les te geven over Shakespeare, terwijl ze haar jongere broer, Lytton Strachey, toestemming gaf om de lessen formeel te volgen. Marie Souvestre was beroemd om haar konversatie en geestigheid. Zie Michael Holroyd, *Lytton Strachey: A Critical Biography*. New York (Holt, Rinehart, Winston) 1967, 1, pp. 34-41.

liefkozingen bestaan, een band tussen onze harten. Ik was bij haar, voor altijd met haar verbonden, in dat oneindig lieflijke licht van die oneindig verre ster, die op de koude wereld beneden de stralenbundel liet vallen van haar smart, haar liefde en haar zelfverloochening.¹⁸

De afstand tussen het verliefde meisje en haar aangebedene werd niet overbrugd door lichamelijke maar doordat smart en zelfopoffering één en hetzelfde werden.

De dwepende verliefdheid floreerde op de paradox van vervulling van de onbeantwoorde liefde. Als Olivia en Mlle Julie te intiem met elkaar waren geweest, dan hadden ze de spanningen van de liefde waarschijnlijk ondraaglijk gevonden. Een zeer groot deel van het emotionele leven van een verliefd meisje concentreerde zich op een fantasiewereld, waarin tijd en plaats geen rol speelden: 'in dat oneindig lieflijke licht van die oneindig verre ster'. Alleen daar was haar liefde veilig en onveranderlijk. Maar toch luidde verliefd worden een identiteitskrisis in, waardoor het verliefde meisje onverbidlijk toegroeide naar een groter zelfbewustzijn. In deze nieuwe fase moest ze zich echter ook bezighouden met wereldse zaken en in haar verliefdheid de realiteit van het dagelijks leven met zijn problemen het hoofd bieden. Latere critici wezen op het tijdelijke karakter van de adolescente verliefdheid en beweerden dat deze een voorstadium was van heteroseksuele liefde, waarbij een meisje een emotioneel leerproces doormaakte. Men moet deze echter eerder zien als een liefde die was gebaseerd op een tijdelijk isolement, ogenschijnlijke machteloosheid en onwil om zichzelf volledig over te geven aan een zo nieuwe en overweldigende ervaring.

Het gebeurde maar zelden dat een oudere vrouw aan een dergelijke verliefdheid begon. Zelfs als een verliefd meisje het gevoel had dat ze een Echo was voor haar grote liefde, dan was toch in werkelijkheid een groot deel van haar verliefdheid door haarzelf gekreëerd. Door haar geliefde te aanbidden, lokte ze een reactie uit; door de afstand tussen haarzelf en haar geliefde kreeg ze de gelegenheid om in haar fantasie haar eigen liefde op zichzelf terug te kaatsen en alle facetten ervan steeds weer opnieuw te onderzoeken. Veel vrouwen, waaronder Bussy (die via Olivia haar verhaal vertelt), lijken als adolescent een vollediger liefde te hebben gevonden dan later met een man, mogelijk omdat ze merkten dat het ego van de man steeds vereiste dat de vrouw een Echo was voor zijn behoeften en verlangens, terwijl een vrouw het haar jeugdige minnares mogelijk maakte zichzelf volledig

18. Olivia, a.w., p. 86.

te ontplooiën, waardoor ze tegelijkertijd Narcissus en Echo, verwekster en ontvangster van liefde kon zijn.

Hoewel een verliefd meisje haar liefde in stand hield met behulp van summiere aanwijzingen van genegenheid en haar eigen verbeeldingskracht, bleef ze toch hopen dat haar verering zou worden beloond door een symboliese handeling, een essentiële reactie die de afstand tussen het meisje en haar geliefde tijdelijk zou overbruggen. Een bewonderde lerares of oudere leerlinge was het gewoonlijk toegestaan om alle jongere leerlingen te kussen. Elke avond gaf Penelope Lawrence, directrice van Roedean, alle meisjes van haar afdeling een nachtkus en op zaterdagen gaf ze alle meisjes van de school een kus. Er was eigenlijk nauwelijks ruimte voor dergelijke gevoeligheden door het jachtige, lichamelijk aktieve en overvolle dagelijkse programma van de leerlingen, maar misschien dat ze dat moment gebruikte om een oogje te houden op elk kind. Het is waarschijnlijker dat ze eenvoudig een aspekt van het gezinsleven in het internaatleven opnam om de sfeer van een gezin te kreëren.¹⁹ Toen Olive Willis in het begin van de twintigste eeuw Downe House oprichtte, schafte ze de talloze reglementen af waaraan ze als leerlinge op Roedean een grote hekel had gehad, maar de symboliese nachtkus hield ze aan.²⁰ Een dergelijk gebaar was zo van zijn betekenis ontdaan, dat het een middel werd om intimiteit op een afstand te houden, zodat de meisjes eraan werden herinnerd hoever ze wel niet van huis weg waren. Maar voor verliefde paartjes kreeg de kus bij bijzondere gelegenheden het karakter van kortstondige vervulling. Een in essentie betekenisloos gebaar kreeg daardoor zijn oorspronkelijke betekenis terug en werd een persoonlijke en tegelijk openlijke uiting van liefde. De kortstondige moeder-dochter relatie werd een uiting van bijzondere vriendelijkheid van de geliefde en beloofde onnoemelijk, onbereikbaar geluk in de toekomst.

Verliefde meisjes op kostscholen moesten een subtiel evenwicht bewaren tussen intimiteit en openbaarheid, tussen zelfdiscipline en onbeteugelde gevoelens, tussen tijdloosheid en het lesrooster. Door plagerijen en jaloezie kon een verliefd meisje ogenblikkelijk in een diepe depressie raken, terwijl ze zich daardoor tegelijkertijd loyaler en zekerder voelde van haar liefde. In de tijd dat Rachel Davis op Roedean was, waren er zoveel meisjes verliefd dat de directrice van

19. R. Davis, a.w., p. 62.

20. Anne Ridler, *Olive Willis and Downe House: An Adventure in Education*. Londen (John Murrey) 1967, p. 32.

de school, Penelope Lawrence, besloot om de *games captain* ten overstaan van de hele school over dit onderwerp te laten spreken. In haar korte lezing veroordeelde ze die ‘misselijk makende nonsens’ en dit werkte korte tijd ontvullend op de leerlingen, hoewel haar bewonderaars juist nog verliefder werden omdat ze zo moedig was. Davis geeft een scherpzinnige verklaring van het feit dat er zoveel verliefdheden voorkwamen op Roedean:

...het kan nauwelijks een ziekte worden genoemd, tenzij het een aandoening wordt die gepaard gaat met koorts en grote opwinding. Ongelukkigerwijs worden die verschijnselen vrijwel altijd veroorzaakt door de onhandigheid van hen die niet liefhebben, degenen die zich zowel op school als elders, altijd moeten bemoeien met hetgeen ze niet begrijpen. In werkelijkheid is de wereld altijd bang geweest voor liefde en tot het moment dat kan worden duidelijk gemaakt dat hier sprake is van iets dat in al zijn vormen juist en mooi is, zal veroordeling gevolgd door zwartmakerij zijn werk blijven doen.²¹

Degenen met gezag waren nooit de enigen die het onbedwingbare in bedwang wilden houden. Een wel bijzonder hatelijke medeleerlinge van Davis maakte haar verliefdheid op een ouder meisje belachelijk. Door het idealisme van anderen te kleineren kreeg ze zelf aandacht. Maar juist de kwetsbaarheid die verliefd zijn met zich meebracht, maakte de verrukking van de gevoelens groter. Geplaagd worden vanwege je liefde was ook een middel om jezelf op te offeren, om je liefde duidelijk te maken. Doordat ze zowel innerlijk als voor anderen duidelijk zichtbaar leden, wonnen zowel het jonge meisje als haar aangebedene aan belangrijkheid – en werd hun geestelijke vervulling groter. Davis werd op die afschuwelijke avond beloond met een speciale nachtkus van haar aangebedene.

Geliefdheid

We kunnen dit soort verliefdheden nooit volledig begrijpen zonder ons te verdiepen in de objecten van zoveel bewondering. Omdat de meeste aandacht, niet alleen van seksuologen, maar ook in memoires en autobiografieën, op het verliefde meisje was gericht, is het moeilijk om dezelfde gedetailleerde beschrijvingen te vinden van de gevoelens en reacties van de lerares of oudere leerlinge. De beschikbare gegevens duiden erop, dat zij zeer verschillend reageerden: er werd geprobeerd om de emoties die ze opriepen te bagatelliseren, of ze werden gebruikt om het eigen image in de grote groepen én tegenover de aanbidsster

21. R. Davis, a.w., p. 68.

te versterken. Soms werd verliefdheid omgevormd tot gevoelens van loyaliteit aan de school. Vrij vaak werden de gevoelens van een jonge leerlinge of lerares voor een oudere vrouw door haar beantwoord. In dat geval werd de verliefdheid voor beiden een middel tot geestelijke groei, onder leiding van de oudere vrouw. Voor vrouwen in de jaren 1870-1890 betekende de beleving van wereldse liefde vaak een religieuze bewustwording van Gods liefde. Voor een latere generatie onderwijzeressen veranderden sterk religieuze gevoelens geleidelijk aan in algemener plichtsgevoel tegenover anderen, met een vaag christelijke bijklank. De oudere vrouw vond haar vervulling in de voldoening van een geestelijke verantwoordelijkheid, die het idealisme van het jonge meisje aanvulde.²²

Dit geestelijk streven, het welzijn van de school en de verbetering van de positie van vrouwen, konden allemaal samengaan in een verliefdheid. De zeer religieuze Constance Maynard streefde naar deze ideale combinatie in haar relatie met een favoriete op de pas door haar opgerichte school. In 1882 maakte ze in haar dagboek een aantekening over het behagen dat ze schiep in de bewondering van een aantrekkelijke leerlinge die zendeling wilde worden. Tijdens een lange avond bij het open haardvuur sprak ze met haar nieuwe aanbieder over terughoudendheid:

Ik zei haar dat het vermogen tot liefhebben altijd het vermogen tot lijden inhield & dat ik van haar uiterste zelfbeheersing verwachtte; die zou ik bij voortdurend van haar verwachten, zei ik & ik zou haar daarvoor nooit bedanken, want ik maakte deel uit van het streven, het doel, ik behoorde niet aan het individu & alle leerlingen horen mij even lief te zijn. En toen, hier dieper op ingaand, zei ik haar dat zelfbeheersing niet uitsluitend noodzakelijk was in aanwezigheid van anderen, maar ook voor onze eigen persoonlijkheid, want ware liefde, 'het beste op de hele aarde', kon een vreselijk verzwakkende kracht bezitten... wij waren het er over eens dat deze onthouding opgelegd aan een deel van onze natuur, een ander deel daarvan toch wezenlijk kon bevredigen, namelijk de liefde voor ordelijkheid, voor rechtschapenheid & dat we daarmee iets groots verrichtten voor de gemeenschap.²³

22. Een vergelijkbaar voorbeeld van spiritueel leiderschap en homo-erotiese gevoelens kan worden gevonden in de kostscholen voor jongens, hoewel men zich daar ook veel meer zorgen maakte over masturbatie. Zie David Newsome, *Godliness and Good Learning: Four Studies on a Victorian Ideal*. Londen (John Murray) 1961, pp. 79-91; J.R. de S. Honey, *Tom Brown's Universe: The Development of the English Public School in the Nineteenth Century*. New York (Quadrangle) 1977, pp. 167-196; Jonathan Gathorne-Hardy, *The Public School Phenomenon, 597-1977*. Londen (Hodder en Stoughton) 1977, pp. 156-180.

23. Constance Maynard, ongepubliceerde autobiografie, sectie 44, 1882, pp. 19-20, Westerfield College Archives. Maynard kopieerde grote delen van haar dagboek letterlijk in haar autobiografie.

Maynards advies geeft heel duidelijk de combinatie van liefhebben door middel van zelfbeheersing aan, van bevrediging door middel van onderdrukken van het verlangen, een combinatie die karakteristiek is voor de verliefdheid van eind negentiende, begin twintigste eeuw. Wanneer zij niet 'te ver werd doorgevoerd' kon een vriendschap zoals de hare heel goed samengaan met het verlangen van de direktices en ouders, dat een verliefdheid een geestelijk verheffende ervaring was.

Verliefd zijn had echter ook veel concrete voordelen. Naast de steun die zij in een vreemde omgeving bood, begeleidde de oudere leerlinge haar aanbieder vaak met moeilijke lesstof. Soms was dit een wat twijfelachtig voordeel als één van beiden haar concentratievermogen liet overschaduwen door haar gevoelens, maar tegelijk verdiepte dit ook weer het genot van het samenzijn.²⁴ Leraressen konden hun beschermelingen helpen met hun carrière. Vaak moedigden ze hen aan om de nieuwe kansen voor vrouwen aan te grijpen en een van de nieuwe beroepen te kiezen. De favoriete lerares van M. Carey Thomas, Miss Slocum, bijvoorbeeld, nam haar apart en zei tegen haar dat ze een bijzondere aanleg bezat voor wetenschappelijke studie:

'Minnie, ik wilde dat ik de kansen had gehad die jullie meisjes hebben – voor mij is het nu te laat om te gaan studeren – het enige wat ik kan doen is al mijn kennis aan jou overdragen en je zoveel mogelijk helpen om je daarna weg te sturen om te gaan doen wat ikzelf had willen doen.'²⁵

Miss Slocum hielp Thomas haar ouders ervan te overtuigen dat ze aan de Cornell Universiteit moest gaan studeren en begeleidde haar in het begin van haar carrière met adviezen. Deze steun, een combinatie van praktische informatie, morele adviezen en persoonlijke genegenheid, werd buitengewoon vaak verleend. Grace Hadow kreeg toestemming om als lerares in opleiding terug te keren naar haar school omdat ze zo dol was op haar hoofdonderwijzeres; met haar hulp ging ze naar de universiteit en begon een voortreffelijke carrière als onderwijshervormster.²⁶ Vergelijkbare voorbeelden zijn opgetekend

24. M. Carey Thomas erkende in haar dagboek dat ze zowel op kostschool als op Cornell University te veel van haar studietijd had besteed aan het denken over haar 'smash' van dat moment. Zie M.H. Dobkin, *The Making of A Feminist*, a.w., pp. 90, 117-119.

25. M.H. Dobkin, p. 92.

26. Helena Deneke, *Grace Hadow*. Londen (Oxford University Press) 1946, pp. 18-21.

in talloze autobiografieën en biografieën van beroemde vrouwen.²⁷

Veel leraressen hadden een ontzagwekkend verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van hun beschermelingen en waakten met meer zorg dan veel moeders over hun geestelijk welzijn. Aan het eind van de jaren zeventig bijvoorbeeld, toen ze les gaf op St. Leonards School, werd Maynard verliefd op een aantal leerlingen die haar bewonderden. Omdat ze een evenwicht wilde bewaren tussen de kwaliteit van het onderwijs op de nieuwe school en haar eigen verheven opvattingen over haar taak als christen, probeerde ze een oplossing te vinden door zich volledig op het morele welzijn van haar favorieten te richten. Erotiese en moederlijke liefde werden een onderdeel van religieuze plicht, waardoor ze in haar dagboek kon schrijven:

Als ik naar Katherine kijk, wordt de moeder in mij wakker & denk ik hoezeer ik zou schromen om enig kwaad te laten doordringen tot een geest als de hare, zo snel van begrip en tegelijk zo lieflijk, zo gevoelig, zo zuiver.²⁸

Het is interessant dat Maynard zich zorgen maakte over slechte gedachten en niet zozeer over slechte daden of verzoekingingen waaraan haar favoriete bloot kon staan. Zij voelde zich aangetrokken tot een adolescentiefase en verheugde zich in een periode van onschuld die per definitie voorbijging, waardoor haar pogingen het meisje te beschermen teniet zouden worden gedaan. De mogelijkheid voor teleurstelling en falen lag niet alleen in eventuele veranderingen van de leerlinge, maar ook in Maynards eigen houding tegenover haar.

Voorlezen, brieven en persoonlijke gesprekken kregen voor de oudere vrouw dezelfde symboliese betekenis als bedden opmaken en bloemen geven voor de verliefde meisjes. Mlle Julie beleefde haar gelukkigste ogenblikken als ze samen met haar favoriete leerlingen franse klassieke las. Persoonlijke gesprekken schiepen natuurlijk intimiteit, maar de afstand bleef bestaan omdat de lerares haar bevoorrechte positie van geestelijk leidster behield. Kleine zonden, overtredingen van de schoolregels en geestelijke problemen konden uitvoerig worden besproken en stimuleerden zelfspiegeling, wat weer

27. Zie bijvoorbeeld de dankbaarheid van Eleanor Roosevelt tegenover Mlle Souvestre, die haar meenam op een reis door Europa toen ze zestien jaar was (Roosevelt was leerlinge op Allenswood en kreeg les van zowel Mlle Souvestre als van Dorothy Strachey [Bussy]). Zie *The Autobiography of Eleanor Roosevelt*. New York (Harper and Brothers) 1958, pp. 29-32.

28. Constance Maynard, ongepubliceerd dagboek, 14 juli 1878. Westfield College Archives.

een reden werd voor nog meer intimiteit, bekentenissen en vurige beloften om zich te beteren. Maynard maakte er bijvoorbeeld een gewoonte van om zo vaak mogelijk samen met haar aanbidster van dat moment te bidden. Hartstocht werd verheven tot een geestelijk nivo, waardoor het akseptabeler werd, beter hanteerbaar en tegelijk bevreemdender.

Brieven waren een bijzonder belangrijk kommunikatiemiddel omdat ze hielpen de afstand tussen aanbidster en aangebedene te overbruggen. Verlegen leerlingen die het niet aandurfdren om iemand die ze bewonderden direkt aan te spreken, konden hun liefde op schrift stellen. Op hun beurt konden leraressen die beducht waren voor hun professionele reputatie, de stilte doorbreken door brieven met raadgevingen en woorden van troost en liefde te schrijven. Dergelijke brieven maken echter ook duidelijk in welke opzichten het leven op school voor een verliefd meisje verschilde van het leven thuis. Veel meisjes vroegen hun geliefden om hen in de vakanties te schrijven, om ze raad te geven tijdens hun afwezigheid van school, als ze zich te midden van wat zij noemden ‘wereldse’ verzoekingingen bevonden. De school leek een verhevener manier van leven mogelijk te maken, waaronder zowel liefde voor een lerares als dienstbaarheid aan een grotere gemeenschap vielen, terwijl een meisje zich thuis vaak gevangen voelde in het sociale circuit met zijn jacht op potentiële echtgenoten en de vervelende plicht om voor allerlei familieleden boodschapjes te doen.

Constance Maynard raakte sterk betrokken bij het geestelijk leven van een andere leerlinge, Mary Tait, nadat Katherine St. Leonards had verlaten. De jonge Mary vond haar leven thuis ‘onaangenaam of vervelend’ en had een grote hekel aan haar familieverplichtingen. Maynard schreef om haar aan te sporen tot grotere zelfdiscipline. De briefwisseling gaf hen allebei het gevoel uit te stijgen boven het alledaagse naar de ijlere sferen van een hoger geestelijk leven. Vlak voor het einde van de kerstvakantie schreef Mary:

U kunt zich niet voorstellen hoe zalig het is te weten dat u tevreden bent. Het is soms afschuwelijk zwaar om te doen wat juist is, maar dan denk ik altijd aan u & dan wordt het heel gemakkelijk om te doen.²⁹

Op haar beurt bad Maynard voor Mary en droeg haar brieven bij zich ‘als een geheime, wonderbaarlijke bron van vreugde voor het hart’.³⁰ De discipline die Constance aan Mary oplegde had betrekking op

29. Geciteerd door C. Maynard, ongepubliceerd dagboek, 9 februari 1879, Westfield College Archives.

30. Idem, 12 april 1879.

gehoorzaamheid aan haar familie en haar onderwijzeressen, waardoor het leek alsof haar liefde over het geheel een verbetering van haar gedrag betekende, zoals door zoveel autoriteiten werd aanbevolen.

Maar na de vakantie gaf Mary niet meer toe aan de druk die Constance uitoefende. Toen ze een reprimande kreeg over haar slechte prestatie tijdens haar tekenexamen, schreef Mary terug: 'Ik was me er niet van bewust dat tekenen een zo belangrijk vak was... ik vind ook alles onbelangrijk, behalve dat ik niet wil dat U alles wat ik doe zo ter harte neemt'.³¹ Constance's hart was gebroken omdat ze Mary's afwijzing niet opvatte als een gril van een duidelijk verwend meisje, maar als het verlies van een ziel. Ze schreef in haar dagboek:

'O, Mary, Mary, ik hield van je, *hield* – weet je wel wat dat betekent? ...O, mijn kind mijn kind, ben je echt voor mij verloren? en ik was nog wel de schakel waardoor je inzicht begon te krijgen in een hoger leven – ben je daarvoor nu ook verloren?'.³²

Mary had geprobeerd zich los te maken van de discipline van haar familie, maar daarna had ze geen zin om zichzelf de nieuwe vorm van discipline op te leggen die de liefde van Constance van haar eiste. Ze vluchtte in de kring van haar jeugdige vriendinnen, Constance even wanhopig achterlatend als een afgewezen moeder – of geliefde. Geïdealiseerde zelfbeheersing en een hoger geestelijk leven was voor Mary niet bevredigend, maar Constance baseerde een groot deel van haar emotionele leven op deze combinatie.³³

De wanhoop en verwarring die Mary's afwijzing bij Constance veroorzaakte, brengt de kwestie van machtsverschillen in schoolvriendschappen en hun voorbijgaande karakter aan het licht. Hoewel de oudere vrouw in principe meer macht had over de jongere, had ze ook meer te verliezen als ze haar liefde bekende. Ze had er het meeste baat bij om de relatie afstandelijk te houden, door de nadruk te leggen op zelfbeheersing zowel bij zichzelf als bij haar aanbieder. Als ze de ongelijkheid tussen hen overbrugde, riskeerde ze niet alleen afwijzing, maar ook het verlies van geestelijk leiderschap. Veel leraressen, zoals Constance Maynard, werden door hun liefde voor

31. Ibidem.

32. Ibidem.

33. Deze kwesties worden uitgebreid besproken in mijn artikel, ' "Life to Stand Beside Me": Emotional Conflicts of First-Generation College Women in England', in: *Feminist Studies*, nr. 8, herfst 1982, pp. 602-628.

een leerlinge uiteindelijk door haar overheerst.³⁴ Het emotionele zwaartepunt van de relatie verschoof vrijwel onvermijdelijk naar het verliefde meisje zodra de twee vrouwen erkenden dat ze zich tot elkaar aangetrokken voelden, omdat er zoveel nadruk werd gelegd op geestelijke groei. De oudere vrouw bevond zich in een positie van zelfopoffering en ze moest geestelijke leiding en persoonlijke liefde geven. Maar haar seksuele gevoelens konden haar afstandelijke autoriteit ondermijnen, wat leidde tot een intimiteit die de macht van het jonge meisje aan het licht bracht. De implicaties hiervan waren angstaanjagend, omdat ze tegenstrijdige verlangens naar macht, autonomie, seksualiteit en spiritualiteit aan het licht brachten. Het verliefde meisje kon ervoor kiezen, naar de vroegere afstand tussen hen en haar ongeschonden fantasieën terug te keren, of ze kon de liefde die ze had opgewekt gebruiken om haar emotionele macht te vergroten en haar eigen seksualiteit te verkennen. Daarna kon de relatie alleen nog tot grotere intimiteit leiden.

De vriendschap van Constance Maynard voor Mary Tait was in veel opzichten typerend voor de nieuwe generatie alleenstaande vrouwen met een eigen beroep, die een loopbaan wilden volgen op het nieuwe type meisjeskostscholen van de laatste dertig jaar van de negentiende eeuw. Ze was diep religieus en beschouwde wereldse liefde als een teken van Gods liefde – en als een verwijzing naar haar plicht als bevoorrechte vrouw. Ze had niet alleen betrekkingen met een favoriete leerlinge van St. Leonards, maar bevond zich in een vergelijkbare ongelijke relatie met haar hoofdonderwijzeres, Louisa Lumsden, die ze bewonderde. De machtsongelijkheid in persoonlijke relaties en op de school als geheel, maakte het voor Constance gemakkelijk om haar relatie te zien in het licht van het traditionele gezin. Zijzelf en Louisa noemden hun leven samen een ‘huwelijk’, waarbij van Constance werd verwacht dat zij de rol van de onderdanige echtgenote vervulde. Louisa was hoofd van de school en ‘echtgenoot’, terwijl Constance de leerlingen ‘bemoederde’. Zo beschouwd was Mary Tait hun opstandige dochter die met behulp van liefde in het gareel moest worden gehouden. Doordat ze seksuele spanningen omzetten in de taal van het gezin (en seksuele liefde in de taal van de godsdienst), bezaten Constance en zoveel andere vrouwen niet de juiste woorden om hun emoties te beschrijven en te analyseren. Juist doordat ze metaforen gebruikten, konden ze de

34. Een vergelijkbare situatie voor mannelijke homoseksuele liefde op een kostschool voor jongens wordt beschreven door T.C. Worsley, *Flannelled Fool: A Slice of Life in the Thirties*. Londen (Alan Ross) 1967, pp. 122-124.

lichamelijke basis van een groot deel van hun liefde verhullen.

Een hartstocht zoals Constance die voor zoveel van haar leerlingen koesterde, kon niet altijd worden beperkt tot een geestelijk nivo: uitingen van die hartstocht waren gebaseerd op wereldse uitingen van liefde, hoezeer ze ook werden gekanaliseerd door een spiritueel taalgebruik. Louisa had voor Constance bemiddeld en Mary Tait gedwongen haar exkuses aan te bieden; het incident versterkte Louisa's liefde voor haar kwetsbare 'echtgenote'. Maar een vergelijkbaar 'huwelijk' op de door Olivia bezochte franse kostschool, kon de spanningen van bewonderende adolescenten niet verdragen. Middenin een uiterst onaangename 'chtscheiding' stierf de aanbiddster van Mlle Julie aan wat een per ongeluk geslaagde zelfmoordpoging leek. De sterk spirituele liefde van Olivia voor Mlle Julie kon in de daaropvolgende dagen maar weinig troost brengen. Tijdens haar afscheid van Olivia, vlak voordat ze in ballingschap ging, sprak Mlle Julie waarschuwend en prijzend over lesbische liefde:

'Mijn leven lang heb ik ertegen gevochten – maar ik heb altijd de overwinning behaald – ik was trots op mijn overwinning.' En opnieuw veranderde haar stem, werd onzeker, werd dieper en zachter tot ze overging in een gefluister: 'Maar nu vraag ik me af of het voor ons allemaal niet beter – en prettiger – zou zijn geweest als ik mij gewonnen had gegeven'. Wederom een lange pauze. Zij keerde zich naar mij toe en zei met een glimlach: 'Jij, Olivia, jij zult nooit als overwinnaar uit het strijdperk treden, maar als je je gewonnen geeft – ' Hoe intens was de blik waarmee ze me aankeek, 'wanneer je je gewonnen geeft – ' de manier waarop ze me aankeek deed mijn hart stilstaan en joeg mij het bloed naar de wangen en voorhoofd totdat ze gloeiden alsof ze in brand stonden – ³⁵

Mlle Julie, Olivia en de anderen die betrokken waren bij de tragedie op 'Les Avons', begrepen en verheerlijkten de seksuele basis van hun spirituele liefde, maar hielden tegelijkertijd vol dat die liefde door zelfbeheersing aan banden moest worden gelegd.

Maar *Olivia* is een geromantiseerde autobiografie. Hoezeer zij emotioneel ook overeenkwamen met Bussy's persoonlijke ervaring op de school van Mlle Souvestre in de jaren tachtig, de openlijke uitingen van seksualiteit horen toch thuis in een periode van vijftig jaar later, toen Bussy haar belevenissen in grotere rust kon overdenken.³⁶

35. Olivia, a.w., pp. 106-107.

36. Bussy was een levenslange vriendin en vertaalster van de bekende homoseksueel André Gide. Ze was zelf hartstochtelijk verliefd op hem en vertrouwde hem veel van haar gedachten en gevoelens toe. Zie *Selected Letters*

Over verliefdheid

Tot ver in de twintigste eeuw legden boeken over onderwijs en etiquette uit hoe de emoties van meisjes het beste onder controle konden worden gehouden, zodat hun verliefdheid onderdeel werd van hun zedelijke ontwikkeling. Het geloof in de aseksualiteit van meisjes hield hardnekkig stand op scholen, evenals zoveel andere ideeën over de vrouwelijke natuur; gezond verstand en helder geformuleerde waardeoordelen, zo werd aangenomen, konden vrijwel elk probleem oplossen. Maar deze houding maakte dat de autoriteiten weinig begrepen van de uiterst ontregelende werking van verliefdheden. Voor de verliefde meisjes was liefde een middel tot zelfbevestiging en kon uiteindelijk net zo destructief worden als Olivia's liefde voor Mlle Julie. Doordat ze er niet in slaagden om adequaat te reageren op de seksuele aspecten van een verliefdheid, waren vrouwen vooral ontvankelijk voor andere verklaringen van wat zij beschouwden als een fase die onder controle kon worden gehouden. Hiertegenover staat dat in het midden van de negentiende eeuw mannelijke opvoedkundigen geobsedeerd lijken door de angst dat hun jongens zouden masturberen, terwijl zij het sterk spirituele element van de verliefdheden van opgroeiende jongens nauwelijks belangrijk vonden.³⁷ Vrouwen deden juist het tegenovergestelde: ze overdreven de spirituele en verwaarloosden de seksuele aspecten.

Vrouwelijke opvoedkundigen, schrijfsters van boeken over etiquette en andere raadgevers, spraken meer dan een eeuw lang dezelfde taal als ze het over romantische vriendschappen hadden. Of ze zich nu bezighielden met vriendschappen tussen vrouwen van dezelfde leeftijd of met verliefdheid op een oudere vrouw, ze waren het er allemaal over eens dat dergelijke relaties een belangrijke geestelijke en emotionele ervaring konden zijn voor de betrokkenen, maar dat men moest waken voor overdrijving. Deze eenstemmigheid hield stand zolang de vrouwenrol in de persoonlijke en openbare

of André Gide and Dorothy Bussy. (Red. Richard Tedeschi, met een introductie van Jean Lambert) Oxford (Oxford University Press) 1983. Bussy schreef *Olivia* in 1933 toen ze 64 jaar was en ze noteerde gebeurtenissen die plaatsvonden toen ze 15 jaar was; het schijnt dat ze door Gide's nogal neutrale reactie op haar manuscript pas na de Tweede Wereldoorlog een uitgever zocht, toen zowel Rosamond Lehmann (schrijfster van *Dusty Answer*, 1927, waarin een lesbische romance op Girton College vermeld wordt) en Leonard Woolf er bij haar op aandrongen om haar boek bij Hogart Press te publiceren. Gide was uiterst enthousiast en verontschuldigde zich nadat hij *Olivia* had gelezen. Zie *Selected Letters*, pp. 153, 155, 157 en 227-290.

37. Zie J. Gathorne-Hardy, a.w., pp. 79-93, 144-156.

sfeer duidelijk werd aanvaard, zowel binnen de vrouwenwereld als meer algemeen in de midden- en hogere klassen van de maatschappij.³⁸ Maar één van de natuurlijke gevolgen van de nadruk die de nieuwe opvoedsters legden op een carrière voor vrouwen, verantwoordelijkheid tegenover de gemeenschap en een professionele houding was het vervagen van de duidelijke verschillen tussen de vrouwenwereld van het huishouden en de mannenwereld van de maatschappij. Toen vrouwen meer stem kregen op maatschappelijk gebied, kwam er kritiek op instellingen met alleen vrouwen. Vriendschappen tussen leraressen werden als abnormaal bestempeld en verliefdheden werden veroordeeld als een blijvende afwijking. Toen de militante campagnes van de suffragettes op hun hoogtepunt waren, schreef Ethel Colquhoun, een conservatieve journaliste, dat ze het 'betreunde dat de invloed van moeders tegenwoordig grotendeels is vervangen door die van celibataire vrouwelijke pedagogen'.³⁹

Deze kritiek van journalisten in de media lijkt incidenteel te zijn gebleven en nauw verband te houden met de zichtbaarheid van vrouwen in de samenleving. Maar al halverwege de jaren tachtig, begon een tweede discussie, toen de eerste seksuologen hun uitgebreide beschouwingen over seksueel gedrag gingen publiceren in mediese tijdschriften en andere publikaties die een vrij klein bereik hadden.⁴⁰ Deze mediese verhandelingen richtten zich net als die van de vrouwelijke opvoedkundigen, op aanvaarde sociale rollen en het ogenschijnlijk onvrijwillige (en onbeheersbare) gedrag van verliefden. De eerste beschrijvingen van lesbiennes hadden allemaal betrekking

38. Het zal duidelijk zijn dat ik hier, net als in het hele artikel, spreek over romantiese vriendschappen in de midden- en hogere klassen. Met betrekking tot deze periode zou ook een geheel andere verhandeling kunnen worden gehouden, namelijk over de zogenaamde seksuele onderwereld, het bijna ongreepbare terrein van libertijnen, prostituées en vrouwen in mannenkleding. Men is pas sinds kort begonnen met de bestudering van deze wereld met behulp van politiedossiers en schandaalblaadjes; de problemen van interpretatie en identifikatie zijn overduidelijk.

39. Ethel Colquhoun, 'Modern Feminism and Sex-Antagonism', in: *Quarterly Review*, nr. 219, 1913, p. 155.

40. De eerste editie van Havelock Ellis, *Sexual Inversion*, 1897, bijvoorbeeld, werd na de verkoop van het derde exemplaar als pornografie door de engelse politie in beslag genomen; men wilde namelijk erg graag een proces aanspannen tegen de boekverkoper, vanwege zijn anarchistiese konnekties. De verspreiding van het boek is in Groot-Brittannië erg beperkt geweest; het uit meerdere delen bestaande *Studies in the Psychology of Sex* is daar tot op de dag van vandaag niet uitgegeven. Zie Phyllis Grosskurth, *Havelock Ellis: A Biography*. New York (Knopf) 1980, pp. 180-204.

op vrouwen die zogenaamd mannelijk gedrag vertoonden. Toen vrouwen uit de hen voorgeschreven sociale rol leken te stappen, werden ze als seksueel afwijkend bestempeld; een opvatting die journalisten in tijden van het militante feminisme gemakkelijk konden overnemen en gebruiken. Maar de seksuologen hielden zich ook bezig met de psychologische oorzaken van seksueel gedrag en ze waren ervan overtuigd dat de sterke emoties van Olivia konden worden verklaard als zijnde aangeboren, van voorbijgaande aard (vanwege haar jeugdige leeftijd) of verworven (omdat ze op school alleen met vrouwen leefde). Havelock Ellis gaf de volgende verklaring:

Terwijl er een onbetwistbaar sexueel element is in de 'vlam'-betrekking, kan deze niet beschouwd worden als een absolute uitdrukking van echte aangeboren perversie van het sexuele instinct. Het veel-voorkomen van de verschijnselen, zoowel als het feit dat, bij het verlaten van de school om het maatschappelijk leven in te treden, het meisje gewoonlijk ophoudt deze emoties te voelen, zijn voldoende om de afwezigheid aan te toonen van aangeboren abnormaliteit.⁴¹

De medici beschouwden zichzelf als objectieve wetenschapsmensen die seksueel gedrag van die tijd en daarvóór registreerden. Anders dan opvoedkundigen deden ze geen beroep op plichtsgevoel en maakten zich evenmin zorgen over de toekomstige morele ontwikkeling van meisjes. Vooral Havelock Ellis beroemde zich erop dat hij probeerde om seksualiteit uit de sfeer van morele en sociale oordelen te halen. Het wetenschappelijk denken, dat zich erop beriep de onveranderlijke waarheid bloot te leggen, verschafte een heel ander perspectief en taalgebruik voor het begrijpen van emoties van adolescenten.

De dwepende verliefdheden ondergingen echter geen ingrijpende veranderingen nadat de seksuologen er een etiket op hadden geplakt. Omdat er steeds meer meisjes voortgezet onderwijs gingen volgen en zich aansloten bij organisaties als de padvinderij, kwamen er voor hen in de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw zelfs steeds meer gelegenheden om oudere vrouwen te leren kennen en verliefd te worden. Deze periode was de bloeitijd van verhalen over schoolmeisjes en er werden miljoenen exemplaren verkocht van Angela Brazils romans, om niet te spreken van de talloze imitaties die volgden. In veel van Brazils verhalen worden meisjes heel snel vriendinnen, delen ze geheimen en snoep met elkaar en worden verliefd op een bewonderde oudere leerlinge of lerares. Geïnspireerd door loyaliteit

41. Havelock Ellis, 'Appendix D: Schoolvriendschappen van meisjes', bij *De psychologie der sexen. V. Sexuele inversie*. Baarn (Hollandia-Drukkerij) 1923, p. 218.

aan haar en hun school leren ze hun natuurlijke uitbundigheid beheersen en zijn in staat om in tijden van nood hun school van dienst te zijn.⁴² Verliefdheden waren een vertrouwd onderdeel van verhalen over schoolmeisjes. Romans voor volwassenen die op een school of college speelden, vertelden ook vaak over een verliefdheid als een geaksepteerde maar onbelangrijke gebeurtenis.⁴³ Schrijvers als D.H. Lawrence en Clemence Dane gaven al tijdens de Eerste Wereldoorlog een negatieve voorstelling van verliefdheden, maar dit gold beslist niet voor het overgrote deel van de schrijvers. Vriendschappen met hartstochtelijke bewondering voor elkaar schijnen tot in de jaren veertig en vijftig van deze eeuw in instellingen en organisaties met alleen mannen of vrouwen te hebben bestaan, zonder dat het karakter ervan essentieel veranderde.⁴⁴

Vele jaren lang bestonden er twee verschillende opvattingen naast elkaar, die elkaar alleen af en toe raakten door publikaties van intellectuelen, literatuur, een schandaal of door feministies (onvrouwelijk) gedrag in het openbaar. De vraag is dan ook niet of seksuologen een negatieve of een positieve invloed hadden op romantiese vriendschappen en verliefdheden van vrouwen, maar eerder of en wanneer deze twee opvattingen voor het eerst met elkaar in botsing kwamen en de ene opvatting de andere verdrong. Het antwoord op deze vraag kan in dit stadium alleen voorlopig zijn, hoofdzakelijk vanwege onze beperkte bronnen en kennis. Een belangrijke bijdrage van de seksuologen, en misschien ook een reden waarom ze werden geaksepteerd, was hun taalgebruik, waardoor het mogelijk werd de complexe verbanden tussen spiritualiteit, seksualiteit en persoonlijke emoties te beschrijven. Vrouwen die de taal van de seksualiteit niet kenden, zoals M. Carey Thomas en Constance Maynard, namen geen deel aan de mediese discussie, ook al leefden ze allebei tot rond 1930. Maar het ontbreken van een geschikte woordenschat, of zelfs maar een ongeschikte, kon net zo schadelijk zijn als een door buitenstaanders opgeplakt etiket,

42. Zie Gillian Freeman, *The Schoolgirl Ethic: The Life and Work of Angela Brazil*. Londen (Allen Lane) 1976, en Mary Cadogan en Patricia Craig, *You're A Brick, Angela! A New Look at Girls' Fiction from 1839 to 1975*. Londen (Victor Gollancz) 1976.

43. Zie bijvoorbeeld de *Claudine*-serie van Colette, Rosamund Lehmann, *Dusty Answer*, Josephine Tey, *Miss Pym Disposes*, Antonia White, *Frost in May*, en niet te vergeten talloze romans van Vita Sackville-West, Virginia Woolf, *Orlando*, en andere romans die niet op scholen of opleidingsinstituten spelen.

44. Zie het onderzoek van Amerikaanse vrouwenorganisaties in de jaren 1940 en 1950 door Leila J. Rupp, ' "Imagine My Surprise": Women's Relationships in Historical Perspective', in: *Frontiers*, herfst 1980, jrg. 5, nr. 3, pp. 61-70.

waardoor hen het zwijgen werd opgelegd. Dorothy Strachey Bussy kon, toen ze terugkeek na een periode van vijftig jaar, duidelijk het seksuele karakter van haar liefde voor Mlle Julie onderkennen, maar op het moment zelf had ze waarschijnlijk niet de mogelijkheid haar passie te verklaren. Pas in ongeveer 1930 had ze de juiste woorden om de emoties te beschrijven die haar in het fatale jaar bestormden. Toen kon ze een vorm geven aan het subtiele evenwicht tussen afstandelijkheid en verlangen, zelfopoffering en vervulling, die een verliefdheid zo fascinerend maakten:

De liefde is in mijn leven altijd hoofdzaak geweest... Maar ik was toen nog onschuldig, met de onschuld der onwetendheid. Ik wist niet wat mij overkwam. Ik wist niet wat anderen was overkomen. Ik was mij van niets bewust, dat is te zeggen, ik ging er meer in op dan naderhand ooit mogelijk is geweest. Want na die eerste keer was er altijd een deel van mijzelf dat erbuiten bleef staan, dat vergelijkingen trok, dat ontleedde, dat zich afvroeg: 'Is dit wel echt? Is dit wel oprecht gemeend?'.⁴⁵

Vertaling: May van Slijter

45. Olivia, a.w., pp. 8-9.

Myriam Everard

De liefde van Lesbos in Nederland

Sappho in de nederlandse letteren van 19de en begin 20ste eeuw*

Onder homologen is het inmiddels welhaast een vaststaand gegeven, dat opvattingen over gelijkgeslachtelijke liefde in de tweede helft van de negentiende eeuw van karakter veranderd zijn en dat de mediese wetenschap daarin een beslissende rol heeft gespeeld. Haar bemoeienis met de menselijke seksualiteit in het algemeen en de gelijkgeslachtelijke liefde in het bijzonder, leidde tot een nieuwe mediese en sociale categorie: de homoseksuelen. Waar voorheen de theologiese visie domineerde, die seksuele handelingen tussen sekse-genoten als zonde veroordeelde, gold voortaan de mediese visie die diezelfde handelingen aanzag voor symptomen van een pathologische geaardheid.

Ook onder feministiese geschiedschrijfsters wordt een dergelijke omslag waargenomen, waarin aan de mediese wetenschap al evenzeer een beslissende rol wordt toegedacht: aan het eind van de negentiende eeuw ontwerpt de mediese wetenschap de homoseksualiteit als wapen in de strijd van het patriarchaat tegen onafhankelijke vrouwen, om daarmee hun sterke onderlinge vriendschappen verdacht te maken en te infekteren.

Op deze visie valt wel een en ander af te dingen. Wanneer de faktor 'klasse' in de beschouwingen betrokken wordt – een faktor die zowel in de mediese wetenschap als in de liefde tussen vrouwen een differentiërende rol speelt – wordt de rechtlijnig gedachte ontwikkeling een getrapte, waarin slachtoffer en onderdrukker niet gemakkelijk meer aan te wijzen zijn.¹ Op dit moment vraag ik me af, of aan het medies spreken over homoseksualiteit wel het alleenrecht

*Dit artikel is een bewerking van een lezing, gehouden op 14 februari 1983 in het Studium Generale 'Homostudies' aan de VU te Amsterdam. Met dank aan Patrick Everard.

1. Voor een nadere uitwerking hiervan verwijs ik naar: Myriam Everard, 'Verandering en verschil. Lesbische geschiedenis in Nederland', in: *Lover*, 1983, nr. 4, pp. 198-201, 253-254.

gegund mag worden op de produktie van *het* beeld van seksuele relaties tussen vrouwen, zowel in zijn functie van identifikatiebron voor vrouwen, als in die van bron van veroordelingen van diezelfde vrouwen.

In het volgende betoog zal ik om te beginnen enkele teksten bespreken, die mij aanleiding gaven tot deze vraag. Vervolgens wil ik onderzoeken of, voordat de mediese theorievorming over homoseksualiteit in Nederland voet aan de grond kreeg, in andere, literaire kringen de liefde tussen vrouwen werd geproblematiseerd. Hiervoor richt ik me op de receptiegeschiedenis van Sappho in Nederland, in de negentiende en twintigste eeuw, met een uitstapje naar vroeger eeuwen. Tenslotte zal ik, vooralsnog op anekdoties nivo, bezien wat het ‘Sapphies vertoog’ voor vrouwen heeft betekend.

De zogenaamde Lesbische liefde

In mijn onderzoek naar de wordingsgeschiedenis van het lesbische en de rol van de mediese wetenschap daarin, stuitte ik op een aantal teksten uit het eind van de vorige eeuw, waarin wel over de liefde tussen vrouwen wordt gerept, maar in een taal die eerder de vrucht lijkt van een grondige kennis van de franse ‘zedenroman’ dan van ernstige mediese studie.

In 1883 publiceert Julius Jacobs, officier van gezondheid 2e klasse bij het Oost Indisch Leger (en broer van Aletta Jacobs), een *Reisbeschrijving met aantekeningen betreffende hygiène, land- en volkenkunde van de eilanden Bali en Lombok*. Daarin beschrijft hij – alleen voor kollega’s en oriëntalisten zoals hij nadrukkelijk vermeldt – onder het kopje ‘geslachtsleven bij de Baliërs’ de pederastie die ‘op geheel Bali in erge mate bedreven’ wordt, alsmede de ‘zogenaamde *Lesbische liefde* (...) met haar *digitale* en *linguale* variaties’, die in dezelfde mate, doch minder geheim, zou heersen.² Verder merkt hij op: ‘Ketimoen en pisang worden door de Balische meisjes veel als versnapering, doch niet *alleen* als *mondkost* gebruikt. In het boudoir van menige Balische schoone en zeker in iedere harem kan men een uit was vervaardigde ... “*plaisir des dames*” vinden, (...) en menig uurtje wordt in stille afzondering met die “*consolateur*” doorgebracht’.³ (Voor diegenen die niet thuis zijn in de franse

2. Julius Jacobs, *Eenigen tijd onder de Baliërs. Eene reisbeschrijving met aantekeningen betreffende hygiène, land- en volkenkunde van de eilanden Bali en Lombok*. Batavia 1883, pp. 134-135.

3. Idem, p. 135.

pornografika: hiermee duidt hij op de kunstpenis, welk instrument geacht wordt vroeger bij de seksuele praktijken onder vrouwen in zwang te zijn geweest, maar met de opkomst van de tweede feministiese golf in ongebruik zou zijn geraakt.)

In 1897 biedt de ‘Commissie van onderzoek naar de prostitutie en de hiertegen te nemen maatregelen’ de amsterdamse gemeenteraad haar rapport aan, waaraan twee nota’s zijn toegevoegd van de beide artsen uit de kommissie, Blooker en Voûte. In zijn nota doet Voûte verslag van zijn onderzoek naar arbeids- en levensomstandigheden van de prostituées in Amsterdam.⁴ Aan 28 vrouwen uit ‘het leven’ heeft hij een lijst met 26 vragen voorgelegd. Deze bevatte vragen naar herkomst, leeftijd, staat van dienst, arbeidsvoorwaarden, naar de leeftijd en de status van het mannelijk publiek en de aard van de verlangde seksuele praktijken, maar ook zeven vragen naar het seksuele leven van de vrouwen zèlf, waarvan maar liefst zes vragen naar mogelijke seksuele verhoudingen tussen de vrouwen onderling. De vragen van de bewaarde vragenlijst⁵ zijn in het frans gesteld, mogelijk ten gerieve van het grote aantal buitenlandse prostituées in Amsterdam, mogelijk ook om de vragen wat minder plat te laten klinken. De vraag waarmee Voûte naar een eventuele seksuele verhouding met een andere vrouw vraagt, is geformuleerd als: Avez-vous une ‘inséparable’, une ‘petite soeur’, une ‘gougniotte’⁶, une ‘gousse’? Alle vier uitdrukkingen, ontleend aan het franse erotische vokabulaire, die verwijzen naar de vrouw die het met vrouwen doet.

Het is deze taal van het understatement, voor de goede verstaander, de taal van de negentiende-eeuwse franse pornograaf⁷, die Jacobs en Voûte gebruiken als zij spreken over seksuele betrekkingen tussen vrouwen. Met andere woorden: in een tijd waarin ook in Nederland de seksualiteit in al haar varianten in de mediese theorievorming wordt geproblematiseerd – en de gelijkgeslachtelijke variant neemt daarin een prominente plaats in – de tijd waarin het begrip ‘homoseksualiteit’ in Nederland wordt geïntroduceerd, lijkt er een ander, literair vertoog te bestaan, waarin over de gelijkgeslachtelijke liefde tussen vrouwen wordt gesproken. Het is het bestaan van dit alternatieve vertoog, waarover ik meer wilde weten.

4. GA-Amsterdam, inventarisnr. 5136 (buiten-indicateur).

5. Ibidem; hoewel deze (handgeschreven) vragenlijst niet gesigneerd is, ben ik er – op grond van de vindplaats en een vergelijking met het rapport-Voûte – van uitgegaan dat dit de door Voûte gebruikte vragenlijst is.

6. Bedoeld zal zijn: ‘gougnotte’.

7. Jean-Pierre Jacques, *Les malheurs de Sapho*. Parijs 1981, pp. 136-137 en passim.

Sappho van Lesbos

In de naam die Jacobs aan de liefde tussen vrouwen geeft, ‘Lesbische liefde’, schrijft hij – anders dan tegenwoordig – het ‘lesbies’ met een hoofdletter. Daarmee verwijst het – duidelijker dan tegenwoordig – naar het eiland Lesbos, geboorte-eiland van de griekse dichteres Sappho. Dat richtte mijn onderzoek op Sappho, op de naam en faam die zij in de vorige eeuw in Nederland had.

Over Sappho zelf is weinig bekend, maar des te meer geschreven en gefabuleerd.⁸ Haar biografie vertoont dan ook vele tegenstrijdigheden. Er is gezegd dat zij geboren is in Mitylene, of in Eresus; in 612 vóór Christus, of eerder, of later; dat haar vaders naam Scamandronymous was, of Eunominus, of Euarchus, of dat hij nog anders heette; dat haar moeders naam Kleïs was; dat zij drie broers had; dat zij om politieke redenen voor enige jaren van Lesbos naar Sicilië is verbannen; dat zij getrouwd is geweest met Kerkolas en een dochter Kleïs had, of dat Kerkolas een fiktieve naam is, en Kleïs niet haar *dochter* was, dat zij een hetaire⁹ was; dat zij geen hetaire was; dat zij op latere leeftijd, gedreven door een overmatige hartstocht voor Phaoon, een veel jongere veerman, van de Leucadiëse rotsen in zee is gesprongen, of dat zij dat niet heeft gedaan en Phaoon bovendien nooit bestaan heeft.

Vooraf over de verhouding van Sappho met de meisjes, die veelvuldig in haar gedichten voorkomen, is veel gespekuleerd. In de loop der tijd zijn daar verschillende interpretaties aan gegeven: – het zou gaan om een *pedagogische* verhouding tussen een lerares en haar leerlingen, waarbij Sappho de meisjes onderwees in de schone kunsten¹⁰, of waarbij Sappho de meisjes seksueel initieerde om hen tot eroties bekwame echtgenotes te socialiseren¹¹; – ofwel het zou gaan om een *religieuze* verhouding tussen een priesteres en haar dienaressen, waarbij Sappho een kultiese

8. Zoals in dit tijdschrift reeds uitgebreid aan de orde kwam: Christiane Kuby, ‘Renée Vivien en haar interpretatie van Sappho’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 12, 1982, jrg. 3, nr. 4, pp. 502-525. Voor mijn korte aanduiding van leemtes en tegenstrijdigheden in Sappho’s biografie maakte ik gebruik van: Mary Barnard, *Sappho. A new translation*. Berkeley enz. 1958, pp. 95-106.

9. Griekse benaming voor een publieke vrouw van/voor de hogere standen, die op velerlei gebied onderlegd was; vergelijkbaar met de franse ‘courtisane’.

10. Zie onder andere: U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Sappho und Simonides*. Berlijn 1913.

11. Judith Hallett, ‘Sappho and her social context: sense and sensuality’, in: *Signs*, 1979, jrg. 4, nr. 3, pp. 447-464.

vrouwengemeenschap leidde ter ere van Afrodite, godin van de Liefde¹²;

– of het zou gaan om een *erotiese* verhouding tussen een minnares en haar geliefden, waarbij Sappho – al dan niet in een pedagogische of religieuze kontekst – de vrouwvrouwelijke liefde praktiseerde.¹³

Ik ben niet in de positie, me over deze verschillende interpretaties een eigen mening te vormen, maar daar is het me op deze plaats ook niet om te doen. Mij gaat het niet om de waarheid over de historische Sappho, maar om de rol die haar werk en haar leven speelden in de negentiende- en twintigste-eeuwse verbeelding van de gelijkgeslachtelijke vrouwenliefde.

Nederlandse Sappho's

Al vroeg in dit onderzoek naar de receptiegeschiedenis van Sappho in Nederland stuitte ik op een groot aantal 'nederlandse Sappho's': dichtersessen die door tijdgenoten aan Sappho gelijk werden geacht. Vooral de zeventiende eeuw bleek erg kwistig met deze vergelijking. Hoewel geheel buiten mijn onderzoeksperiode, kon ik aan mijn nieuwsgierigheid naar deze dichtersessen geen weerstand bieden. Wie waren zij, en betekende deze vergelijking met Sappho misschien meer dan lof voor haar dichtkunst? Een korte exkursie naar vroeger eeuwen leidt niet tot een ondubbelzinnig antwoord op deze vragen, maar levert wel gegevens op, te opmerkelijk om niet te vermelden.

Een zevental dichtersessen, van de zestiende-eeuwse Anna Bijns tot de achttiende-eeuwse Betje Wolff, hadden de eer een Sappho genoemd te worden, zij het dan een Sappho op nederlandse maat gesneden.¹⁴ Zo heette – in chronologische volgorde – Anna Bijns (1494-1575) de 'Brabantse' en Anna Roemers Visscher (1583-1651) de 'Hollandse Sappho'; Anna Maria van Schurman (1607-1678) werd, in een eeuw die nog vier andere Sappho's kende, de 'Sappho van haar eeuw' genoemd; Sibylle van Griethuysen (1620-1665) uit Appingedam, de 'Damster Sappho'; Catherina Questiers (1637-1669) stond bekend als de 'tweede Sappho'; Katharijne Lescaijle (1649-1711) was de 'Amsterdamse' en Betje Wolff (1738-1804)

12. C.M. Bowra, *Greek Lyric Poetry*. Oxford 1936.

13. Denys Page, *Sappho and Alcaeus*. Oxford 1955.

14. K. ter Laan, *Letterkundig Woordenboek*. 's-Gravenhage enz. 1941, noemt een zestal en volgens Hanneke van Buuren, 'Vergeten vrouwen in de nederlandse taal: vanaf het begin tot 1700', in *Chrysallis* 6 (1980), p. 37, werd ook Anna Maria van Schurman een Sappho genoemd.

tenslotte de 'Beemster Sappho'.

Wat bindt deze dichtersessen? Veel van hen zijn veelzijdig begaafd, in kunsten en wetenschappen. Zo was Anna Maria van Schurman niet alleen dichteres, maar ook schilderes, beeldhouwster en graveerster.¹⁵ Ze beheerste een tiental talen en was daarnaast ook op het gebied van wijsbegeerte en godgeleerdheid een geleerde van europees formaat: de groten der aarde brachten haar een bezoek, onder wie – het blijve in deze kontekst niet onvermeld – koningin Christina van Zweden (1626-1689), die tot op heden tot de lesbiese verbeelding spreekt.¹⁶

Of in de benaming 'Sappho' ook de andere eigenschappen meeklonken, die men haar in de loop der tijden heeft toegedicht: haar mannelijkheid en haar neiging tot het vrouwelijk geslacht, kan ik helaas niet zeggen. De ongehuwde staat van Anna Bijns, Anna Maria van Schurman en Katharijne Lescailje, en de mannelijke status van de laatste twee (Katharijne Lescailje volgde haar vader op in diens boekhandel en uitgeverij) mogen dan suggestief zijn, zonder nadere gegevens valt daar niets méér uit op te maken. Dat Betje Wolff in de rij voorkomt, geeft al meer te denken. Hoewel getrouwd, onderhield zij tijdens haar huwelijk verschillende amoureuze vriendschappen met geleerde vrouwen en zoals bekend, leefde ze na de dood van haar echtgenoot de resterende 27 jaren van haar leven samen met haar zielsvriendin Aagje Deken.¹⁷

Een eerste oriëntatie op leven en werk van Anna Roemers Visscher en Sibylle van Griethuysen, beiden geleerd, beiden gehuwd, leverde geen aanwijzingen. De 'tweede Sappho', Catharina Questiers, bleek minder weerbarstig (= meer toegankelijk voor mijn vraag). Catharina Questiers leefde van 1637 tot 1669 te Amsterdam.¹⁸ Naar verluid was zij een 'mooie, veelzijdig begaafde vrouw, die de dicht-

15. Zie over Anna Maria van Schurman de dissertatie van Anna H.M. Douma, *Anna Maria van Schurman en de vrouwenstudie*. Amsterdam, 1924. De onderwerpen die de promovendae uit de tijd van de vorige feministiese golf kozen, lijken mij op zich zeker een studie waard.

16. Getuige het artikel van Pauline Baart en Marianne Hoogma over Christina van Zweden in *Homologie 4*, 1982, nr. 2, pp. 14-15.

17. Maaïke Meijer, 'Pious and learned female bosom friends in Holland in the eighteenth century', in: *Among men, among women*. Amsterdam 1983, pp. 404-419; P.J. Buijnsters, *Wolff & Deken. Een biografie*. Leiden 1984, pp. 145-158 en passim.

18. Zie: Jan te Winkel, *Bladzijden uit de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Haarlem 1882, pp. 70-80; J. te Winkel, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van de Republiek der Vereenigde Nederlanden I*. Haarlem 1923, pp. 529-531.

teken-, pen- en schilderkunst beoefende, op glas, koper en hout graveerde, aan draai- en papiersnijkunst deed, fraai borduurde, boetseerde en er een penning- en schelpenverzameling op na hield.¹⁹ Ondanks haar lijfspreuk: 'Ik min myn vryheyd' trouwde ze in 1664. Haar literaire arbeid bestond uit het schrijven van gedichten en het uit het spaans vertalen van toneelstukken. Haar eerste vertaling, het toneelstuk *Den geheymen minnaar* (1655), droeg zij op aan Christina van Zweden, die kennelijk ook tot de verbeelding van haar tijdgenotes sprak. Het grootste deel van haar gedichten bundelde ze samen met die van haar vriendin Cornelia van der Veer (1639-?) in *Lauwer-stryt tusschen Catharina Questiers en Cornelia van der Veer* (1665), waarin beide vriendinnen elkaar om strijd de grootste lof toezingen, of op andere wijze hun vriendschap bevestigen. In een gedicht doet Catharina dat aldus:

Aan Juffr. Cornelia van der Veer
Op haar Kouse-band, die zy op mijn Kamer
had laten leggen.

Wou my de hulp-Goddin van 't groot Aegyptenlant
Zoo gunstigh zijn, als zy wel eertijds Iphis deede.
Ik liet, spijt Engelland, een Waapen voor my smeeden,
En wiert een Ridder van dees nieuwe Kousebant.²⁰

Men vraagt zich licht af wat Cornelia's kouseband op Catherina's kamer had te slingeren, maar minstens zo intrigerend is de wensdroom die Cornelia's lingerie in Catharina wakker roept: was de godin Isis haar maar terwille, zoals zij dat eertijds Iphis was. En men herinnere zich Iphis uit Ovidius' *Metamorphosen*, het meisje dat vanaf haar geboorte door haar moeder als een jongetje werd grootgebracht, omdat haar vader had besloten dat een meisje bij haar geboorte zou worden gedood. Op haar dertiende wordt Iphis uitgehuwelijkt aan Ianthe, en beiden verlieven zich in elkaar. Iphis, gekweld door de gedachte dat haar liefde voor Ianthe onmogelijk en onnatuurlijk is en bevreesd dat een huwelijk het geheim van haar sekse aan het licht zal brengen, smeekt de hulp van de godin Isis af. En met succes: op het moment van de huwelijksvoltrekking verandert Iphis door tussenkomst van Isis in een man.

Nu is het geen zwaarwichtig gedicht, en ook elders in beider werk

19. *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek II*. Leiden 1912.

20. *Lauwer-stryt tusschen Catharina Questiers en Cornelia van der Veer. Met enige by-gedichten aan, en van haar geschreven*, t'Amsterdam 1665, p. 66.

ben ik geen gekweldheid om een onmogelijke liefde tegengekomen, dus meer dan een speelse fantasie hoeft dit gedicht niet te zijn. De inhoud en betekenis van beider vriendschap laat zich überhaupt slecht uit de gedichten bepalen. 'O vriendin van my bemint'²¹ is de innigste uitroep tussen alle roem over het verstand en de letterkunst waarmee de vriendinnen elkaar overladden. Dat hun vriendschap het nivo van de gelegenheidsgedichten oversteeg, kan blijken uit het feit, dat een tijdgenoot van beiden, Joan Blasius, in het sterfjaar van Catharina Questiers, 1669, één van zijn boeken opdraagt aan Cornelia van der Veer, ter nagedachtenis van haar vriendschap met Catharina²², en mogelijk ook uit het feit dat Cornelia na 1669 niet meer zelfstandig publiceerde. Gedichten van Cornelia kwam ik, opmerkelijk genoeg, nog wel tegen in het verzamelde werk van de amsterdamsche Sappho, Katharijne Lescaijle.²³ Hierin zijn elf gedichten te vinden die beide dichters aan elkaar schreven, waaruit valt op te maken dat zij tussen 1674 en 1676 naar een vriendschap trachtten. Cornelia meent zelfs in Katharijne haar oude vriendin Catharina terug te vinden. De vriendschap hield geen stand: Katharijne heeft volgens een klacht van Cornelia meer belangstelling voor haar vriendin Sara de Canjoncle.

Deze snelle blik op de nederlandse Sappho's staat een nadere bepaling van de manier waarop Sappho tot de nederlandse verbeelding heeft gesproken, niet toe. Daarvoor was het ook nog te zeer een vergelijking met twee onbekenden.

Sappho in Nederland

Keren we terug naar de negentiende eeuw en naar de vraag of er, zoals ik veronderstelde, rond de figuur van Sappho en haar werk een literair vertoog over de gelijkgeslachtelijke vrouwenliefde bestond nog vóór er van een medies vertoog sprake was. Daarbij valt misschien oorsprong en betekenis van Jacobs' opvatting van de liefde van Lesbos te ontdekken.

Het materiaal waarmee ik deze vraag wil proberen te beantwoorden is ruwweg in drie categorieën te verdelen: vertalingen van Sappho's

21. Idem, p. 1.

22. Joan Blasius, *Griexe, Trojaanse en na buurige helden-stam, met hun gelykke heldinnen en na-saaten*. Amsterdam 1669; opgedragen 'aan de konst-rykke, beroemde en kuissche poëterse Kornelia van de Veer'.

23. Katharijne Lescaijle, *Tooneel- en mengelpoëzy. Eerste deel: De mengelpoëzy*. Amsterdam 1731.

werk, literaire bewerkingen van Sappho als thema, en commentaren op haar leven en werk.

Vertalingen

Van het werk van Sappho – dat omvangrijk moet zijn geweest – is in de loop der eeuwen veel verloren gegaan. In de negentiende eeuw was haar werk slechts bekend uit citaten bij anderen. De grote papyrusvondsten met gedichten en fragmenten van Sappho dateren pas van het eind van de vorige en het begin van deze eeuw. Daardoor zijn in de negentiende eeuw slechts twee oden meerdere malen vertaald: de *Ode aan Afrodite*, die in zijn geheel werd overgenomen door Dionysius van Halicarnassus, en de *Ode aan een meisje*, waarvan vier strofen door Longinus werden geciteerd. Vanaf het begin van de negentiende eeuw tot aan 1928, het jaar waarin Boutens een uitgebreide selectie uit de dan bekende oden en fragmenten van Sappho vertaalt, heb ik van beide oden een tiental vertalingen gevonden.²⁴

In de *Ode aan Afrodite* roept Sappho de godin aan haar te hulp te komen zoals vroeger, toen Sappho haar vroeg een onwillige geliefde in liefde voor haar te doen ontbranden. Aan de vertaler wordt overgelaten, het geslacht van deze geliefde te bepalen; de griekse tekst geeft daar slechts bij een specifieke en omstreden lezing uitsluitsel over. Van de eerste vertaling van G. Dorn Seiffen in 1821 tot en met die van H.C. Muller in 1908 kiest het nederlands vertalerskorps er zonder uitzondering voor, Sappho naar een onwillige man te laten verlangen. In Boutens' vertaling (1912) en in alle vertalingen die volgen, is de geliefde die Afrodite moet vermurwen, echter een meisje.

In haar *Ode aan een meisje* beschrijft Sappho de fysieke symptomen van de emoties die haar aangrijpen bij de aanblik van een meisje dat zit te praten en lachen met een man. Of die symptomen nu begrepen worden als de uitdrukking van een allesoverheersende passie bij het zien van het meisje – met voorbijgaan van de man – òf van een allesverlammende angst (jaloezie) bij het zien van het mannelijk gezelschap waarmee het meisje zich kennelijk vermaakt, om de

24. Ik heb me hierbij verlaten op de inventarisatie van A. Geerebaert, *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers*. Gent 1924, pp. 72-74. Deze noemt in totaal 20 vertalingen, van 1627 tot 1924; op de eerste na zijn alle vertalingen van na 1800. Boutens' *Oden en fragmenten van Sapfo*. Maastricht 1928, waarin zijn eerdere vertalingen (1912, 1921, 1923) zijn opgenomen, vormt van deze verzameling het eigenlijke sluitstuk.

heftige gevoelens van Sappho ten opzichte van een meisje kunnen de vertalers van deze ode niet heen. Maar wie nu – zoals ik – hoopte dat deze ode aanleiding zou geven tot heftige debatten waarin de visie van de vertalers op dergelijke gevoelens zichtbaar wordt, moet ik teleurstellen. De enige die deze ode expliciet bespreekt is Vürtheim in 1921.²⁵ Hij is zich bewust van de mogelijke konklusies waartoe een dergelijke heftige passie onder vrouwen in zijn tijd aanleiding geeft, en die komen in zijn beeld van de weliswaar hartstochtelijke, maar in-kuise Sappho niet te pas. Daarom wordt deze ode een huwelijkslied, met de man als bruidegom met wie Sappho zich op wonderbaarlijke wijze identificeert:

Alleen deze wondere Sappho kan zich zóó aan haar vrouwzijn ontrukken; zij vertolkt de gevoelens van den bruidegom, die straks werkelijk zich tegenover deze schoone zetten zal; en toch zijn het Sappho's eigen gevoelens vol ontroering over dit kind. Hier zou men Sappho mogen noemen de 'mascula', nu toch haar krachtig temperament tegenover het eigen geslacht geen verschil in sentiment tusschen man en vrouw meer laat bestaan. She is a marvel! Wie hier aan pathologische afwijkingen denkt, of naar 'den zoeten hoek' wijst, waar Daudets en Louys' Sappho's wonen, bewijst eenvoudig zijne incompetentie in het verstaan van menschelijke uitingen. Leg maar eens naast deze zuivere passie de wee-makende dichterlijke ontboezemingen van Platen en diens zielsverwanten.²⁶

Drie vertalers gaven bij hun vertaling algemene commentaren op persoon en werk van Sappho, die ik met de andere commentaren zal bespreken. Eerst werp ik een korte blik op de literaire bewerkingen van de Sappholegende.

Bewerkingen

Vanwege de grote vrijheid die een bewerking de schrijver biedt, vormen deze mogelijk een getrouwere weergave van wat de negentiende en begin twintigste eeuw in Sappho bezighield.

Tussen 1800 en 1928²⁷ heb ik zeven van zulke bewerkingen kunnen vinden: het zangspel *Saffo* van Van Lennep uit 1834, het dichtwerk *Saffo* van Hofdijk uit 1862, het in 1874 uit het duits vertaalde treurspel *Saffo* van Grillparzer, Kloos' dramatis fragment *Sappho* uit 1893, *Het lied van Phaoon* van Van de Woestijne uit 1908,

25. J. Vürtheim, *Grieksche lyrische dichters en hunne poëzie*. Amsterdam 1921, pp. 64-80.

26. Idem, pp. 75-76.

27. Ik houd me hierbij aan de periode 1800-1928, die ik ook bij de vertalingen aanhield.

en tenslotte van de twee vrouwen in dit gezelschap: twee Sappho-gedichten van H el ene Swarth uit 1911, en de *Liederen van Sappho* van Annie Salomons uit 1917.²⁸

Al deze zang- en treurspelen, liederen, gedichten en het fragment hebben én grondthema: het Sappho-Phaon-verhaal.²⁹ In de loop van genoemde periode krijgt Sappho's passie voor Phaon wel een andere betekenis. In de negentiende eeuw geeft ze vooral voedsel aan een moreel oordeel: Sappho's hartstocht lijdt aan overmaat, wordt niet door rede in bedwang gehouden noch door overwegingen van betamelijkheid; ze is de slavin van louter zinnelijke liefde en dat alles leidt tot haar onafwendbare ondergang. In de twintigste eeuw staat Sappho's ongelukkige liefde, met name in de ogen van de twee schrijfsters, veeleer model voor het algemeen menselijke probleem van het onvervulbare verlangen naar het absolute; ofwel voor de keuze 'tusschen hijgend verlangen en weigerenden trots'³⁰ die altijd gemaakt wordt in het besef dat bevrediging nooit werkelijke vervulling geeft.

Kommentaren

Het beeld wordt rijker, maar ogenblikkelijk ook gekompliceerder, wanneer ik de sekundaire literatuur over Sappho van 1800 tot 1928 erbij betrek. Hiervoor heb ik gebruikt: woordenboeken en encyclopedieën, levensbeschrijvingen, het kommentaar van enkele vertalers op persoon en werk van Sappho en een boekje met de veelbelovende titel *Grieksche vrouwen, Grieksche liefde*, dat een historische schets van het griekse hetairendom wil zijn.³¹

28. J. van Lennep, 'Saffo. Zangspel', in: *Dramatische werken. Tweede deel*. Amsterdam 1853, pp. 131-192 (voor het eerst opgevoerd in 1834); W.J. Hofdijk, 'Saffo', in: *Historische vrouwen. Dichterlijk album*. Haarlem, z.j. [1862]; [Franz] Grillparzer, *Saffo. Treurspel in vijf bedrijven*. Naar het Hoogduitsch (...) door N. Donker. Amsterdam 1874; Willem Kloos, 'Sappho. Dramatisch fragment', in: *De Nieuwe Gids*, 8 (1893) I, pp. 399-404; Karel van de Woestijne, 'Het lied van Phaon', in: *De XXe Eeuw*, 14 (1908) I, pp. 79-97, 202-216; H el ene Swarth, 'Sappho 1' en 'Sappho 2', in: *Avondwolken. Verzen*. Krimpen aan de Lek, z.j. [1911]; Annie Salomons, 'Liederen van Sappho', in: *Nieuwe verzen*. Amsterdam 1917, pp. 5-16.

29. Hoewel daarnaast de vrouwvrouwelijke liefde door Grillparzer te vermoeden wordt gegeven, Kloos daar uitgesproken aandacht aan schenkt en ze voor Van de Woestijnes Phaon zelfs een deel van zijn fascinatie voor Sappho vormt.

30. A. Salomons, a.w., p. 13.

31. Woordenboeken: G. Nieuwenhuis, *Algemeen Woordenboek van kunsten en wetenschappen voor den beschaafden stand...* Zutphen 1826; P.G. Witsen Geysbeek, *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving...*

Algemeen is het besef dat er iets mis is, mogelijk met Sappho zelf, in elk geval met haar goede naam. Geen kommentator gaat daaraan voorbij. De standpunten die hierin worden ingenomen, laten zich in twee groepen indelen: 1. Sappho was een onzedelijke vrouw hoe mooi haar gedichten ook zijn, en 2. deze opvatting is een lasterlijke aantijging, de schoonheid van haar gedichten bewijst dat wel.

Een vertegenwoordiger van de eerste mening is bijvoorbeeld G. Nieuwenhuis, die in zijn *Algemeen Woordenboek* (1826) over Sappho schrijft dat zij beschikte over ‘eene ongewone hartstogtelijkheid welke haar eindelijk het leven kostte’, en ook:

Het schijnt (...) moeielijk haar vrij te pleiten van de beschuldiging, dat zij zich aan verboden wellust zou hebben overgegeven.

Over deze ‘verboden wellust’ is de schrijver van de historische schets, de medikus H.F. Thijssen, in 1860 explicieter: Sappho – een van de meest vooraanstaande hetairen – noemt hij de grondlegster van de ‘Lesbische (Sapphische) School, die liefde tusschen vrouwen onderling’ predikte; en op haar school gaf zij haar meisjesleerlingen prakties onderricht ‘in alle soorten van wellust’.³²

De anderen, die Sappho’s naam van alle onzedelijkheid willen zuiveren, verzetten zich daarbij tegen

het lasterlijk gerucht, dat zij een tegennatuurlijke liefde koesterde voor personen van haar geslacht, welk verwijt eeuwen tegen haar gerigt is geworden (men heeft zelfs een zoodanigen tegennatuurlijke wellust onder vrouwen, naar haar, *sapphische* liefde genoemd)

Amsterdam 1847; *Algemene Nederlandsche Encyclopedie voor den beschaafden stand...* Zutphen enz. 1868; A. Winkler Prins, *Geïllustreerde encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*. Amsterdam 1879¹; 1921⁴.

Levensbeschrijvingen: H.W. Stoll, *Anthologie uit Grieksche lierdichters, met biographische inleidingen en ophelderende aantekeningen*. Naar het Hoogduitsch..., bewerkt door E. Mehler. Deel I Arnhem 1859, pp. 12-17; L. Mühlbach, ‘Sappho’, in: *Vrouwenbeelden*. Haarlem, z.j. [1871], pp. 252-262; J. van Vloten, ‘Saffo’, in: *De Nederlandsche Spectator*, 1872, pp. 268-269 (waarin ook vertalingen zijn opgenomen); J. Vürtheim, ‘Sappho’, in: *Grieksche lyrische dichters en hunne poëzie*. Amsterdam 1921, pp. 64-80 (waarin ook vertalingen zijn opgenomen); P.C. Boutens, [inleiding bij zijn vertalingen] in: W.E.J. Kuiper, *Grieksche lyriek. In Nederlandsche verzen overgebracht door P.C. Boutens ... en anderen*. Amsterdam 1923, pp. 30-32.

Verder: H.F. Thijssen, *Grieksche vrouwen, Grieksche liefde (Historische schets)*. Rotterdam 1860.

32. H.F. Thijssen, a.w., pp. 81 en 82.

zoals P.G. Witsen Geysbeek in zijn *Algemeen noodwendig woordenboek* (1847) de algemene verontwaardiging verwoordt. In ditzelfde kamp verdedigt ook de vertaler Van Vloten in 1872 Sappho's eer. Hij heeft het echter gemunt op de misvorming van haar beeld door de Phaon-fabel, als zou ze zich aan teugelloze (heteroseksuele) promiskuiteit hebben overgegeven. Hij begrijpt wel hoe deze misvatting ontstaan is: Sappho had 'een kring van jonge Lesbische schoonen' om zich heen en

haren lievelingen daaronder zong zij de gloedvolste gezangen toe, die dan later verkeerdelijk (...) op voorwerpen van het andere geslacht werden toegepast.³³

Deze laster, welke vorm hij ook krijgt, moet weersproken worden door: Sappho's reine levenswandel als echtgenote, moeder en opvoedster van aanzienlijke meisjes, haar zuivere lyriek, waarin geen onvertogen woord te vinden is, en de strenge versmaat waaraan ze haar gedichten onderwerpt (iemand met ongeregelde hartstochten zou dit immers niet kunnen).

Uit dit negentiende-eeuwse debat over Sappho's zedelijkheid valt wel een beeld van de liefde van Lesbos te destilleren. Lesbiese liefde wordt niet beschouwd als een onafhankelijke grootheid, maar als de logiese konsekwentie van een overmatige en zinnelijke hartstochtelijkheid, die ongericht is, geen rem, reserve of grenzen kent, ja zelfs geen onderscheid maakt naar leeftijd, stand of geslacht van de geliefde.

Wat heeft de lesbiese liefde nu voor vrouwen betekend? Deze vraag is voorsnog moeilijk te beantwoorden. In het debat over Sappho en haar zedelijkheid hebben vrouwen zich niet werkelijk gemengd. Door werk of leven van Sappho hebben vrouwen zich niet zichtbaar laten inspireren. Toch heeft de negentiende-eeuwse mannelijke fascinatie voor Sappho in minstens één vrouwenleven grote beroering teweeggebracht. Willem Kloos, schrijver van het dramatis fragment 'Sappho' en bewonderaar van Grillparzers treurspel *Saffo* – dat hij tot driemaal toe bezocht³⁴ – meende zijn boekenwijsheid in praktijk te moeten brengen. Het ijdele gebruik dat hij daarbij van Sappho's naam maakte, heeft hij echter duur moeten betalen. Tot in het

33. J. van Vloten, a.w. p. 269.

34. In 1874, 1876 en 1877, alle keren te Amsterdam; zie: Hubert Michaël (samenst.), *Willem Kloos 1859-1938, zijn jeugd, zijn leven*. Den Haag 1965, p. 232.

sanatorium voor zenuwlijders wist zij hem te achterhalen en zich op hem te wreken door het sturen van vergiftigde sigaren.³⁵

Saar de Swart

Een uitermate kurieuze en gekompliceerde geschiedenis speelt zich af te Amsterdam tussen 1888 en 1891 in de boezem van de Tachtigers. Hoofdrol daarin speelt – haars ondanks – de beeldhouwster Elisabeth Sara Clasina, kortweg Saar, de Swart.³⁶ Over haar leven vóór deze jaren is niet veel meer bekend dan dat zij op 6 augustus 1861 te Arnhem werd geboren als dochter van Corstiaan Hendrikus de Swart, landschapsschilder, en Elisabeth Sara IJntema, dochter uit een geslacht van literatoren, uitgevers en boekhandelaren. Ook over haar opleiding is weinig met zekerheid bekend: zij zou boetseren hebben geleerd in Duitsland en hebben gewerkt bij de beeldhouwers Mendes da Costa en Zijl in Amsterdam en Rodin in Parijs.³⁷

Als zij naar Amsterdam komt, wat in ieder geval in, mogelijk vóór, 1888 moet zijn geweest, is zij vermogend en vrijgevig. Zij raakt bevriend met, dan wel wordt mecenas van, talloze kunstenaars: schilders als Maurits van der Valk, Jan Veth, Willem Witsen, George Breitner, Antoon Derkinderen, Jan Toorop; schrijvers als Frederik van Eeden, Willem Kloos, Willem Paap, Lodewijk van Deyssel, Henriëtte Roland Holst-van der Schalk; de componist Alphons Diepenbrock en de acteur Willem Royaards. Kortom: met wie niet. In de jaren rond 1890 verkeert zij ook regelmatig in Parijs, waar zij in contact komt met Auguste Rodin, de schilders Odilon Redon, Emile Bernard, Pierre Bonnard, Edouard Vuillard, de schrijver Maurice Maeterlinck, de regisseur Aurélien Lugné-Poe. In deze kringen speelt zij een niet

35. Althans, zo meende Kloos in zijn vervolgingswaan, volgens een brief van zijn behandelend geneesheer G. Jelgersma, zoals geciteerd door G.H. 's-Gravesande, *De geschiedenis van de Nieuwe Gids*. Arnhem 1955, p. 505.

36. Voor het navolgende maakte ik gebruik van: A.M. Hammacher, *Eduard Karsen en zijn vader Kaspar*. 's-Gravenhage 1947, pp. 52-62; G.H. van 's-Gravesande, a.w., pp. 494-508; J. Meijer, *Willem Anthony Paap*. Amsterdam 1959, pp. 227-236; Jeanne Kloos, *Episode uit het leven van Willem Kloos*, manuscript Letterkundig Museum, verzameling Jeanne Reyneke van Stuwe, R 4282.

37. Hoewel eenieder die over Saar de Swart schrijft, vermeldt dat zij werkte bij Rodin, is zij blijkens haar correspondentie met Rodin (21 brieven, geschreven tussen 1889 en 1917, Musée Rodin, Parijs) eerder een bewonderaarster en afneemster van zijn werk dan zijn leerlinge geweest.

onaanzienlijke rol: zij steunde Kloos, Van Deyssel en *De Nieuwe Gids* financieel, heeft door haar omvangrijke kunstcollectie zonder twijfel vele kunstenaars geholpen en vormde in de jaren negentig het contact tussen de franse symbolisten en Nederland door Redon, Maeterlinck en Lugné-Poe hier te introduceren.

In het werk van deze kunstenaars zijn dan ook talrijke sporen van haar te vinden: Breitner, Veth en Bernard portretteerden haar, Maeterlinck droeg aan haar zijn marionettendrama 'Interieur' op en zij zou model gestaan hebben voor de vrouwelijke hoofdpersoon Esther Luzac in Willem Paaps sleutelroman *Vincent Haman* (1898), hoewel dat laatste omstreden is. In de dagboeken, herinneringen en brieven van haar tijdgenoten is zij veelvuldig te vinden, vooral in verband met de 'affaire-Karsen' en zijn nasleep.

Omstreeks 1888 hoort de schilder Eduard Karsen Maurits van der Valk spreken over Saar de Swart en nog voordat hij haar ooit gezien heeft, weet hij zeker dat zij de vrouw is op wie hij heeft gewacht. Wanneer hij haar vervolgens ontmoet, is zij nog steeds 'de vorstelijke vrouw uit zijn verbeelding'. Het wordt hem echter duidelijk, dat zijn gevoelens niet beantwoord worden en hij ervaart dat als smaad en bedrog, hem door Saar de Swart aangedaan. Daar blijkt hij niet tegen opgewassen: in de winter van 1888-1889 raakt hij in een diepe emotionele en creatieve crisis, waar zijn vrienden hem tevergeefs uit proberen te helpen. Daarna volgen nog twee jaren waarin Karsen zijn smadelijk eerverlies niet te boven kan komen. In april 1891 meent Kloos het initiatief te moeten nemen Karsen van zijn kwaal te verlossen door hem in te lichten over de ware aard van Saar de Swart. Dat doet hij door hem via Witsen een boek te laten bezorgen, waaruit Karsen begrepen moet hebben dat Saar de Swart een seksuele verhouding had met haar vriendin Anna Vis.³⁸

Het is in dit kader interessant om te zien welk voorlichtingsboek Kloos hiervoor gebruikte. 'Een vuil fransch romannetje' noemt Van Eeden het.³⁹ '... een roman, geschreven door een meisje van twintig jaar, die het Parijsche leven heeft geobserveerd, en die thans getrouwd is met Alfred Vallette, een Nieuwe Gids-correspondent van mij. Ze heeft onder de naam Rachilde vele knappe boeken geschreven',

38. Annetje Cornelia Vis (Amsterdam, 1860 – Alkmaar, 1939), was tussen 1887 en 1896 woonachtig te Parijs en gouvernante bij ambassadeur De Stuers, later in Nederland werkzaam als verpleegster.

39. In zijn dagboek, 19-10-1891; zie: *Frederik van Eeden. Dagboek 1878-1923. I. 1878-1900*. Uitgegeven en toegelicht door H.W. van Tricht. Culemborg 1971, p. 208.

legt Kloos aan Hofker uit.⁴⁰ Als we nagaan welke boeken met lesbische thematiek Rachilde vóór 1891 geschreven heeft en dat combineren met de faam die ze verwierf door als twintigjarig meisje een boek over het parijse leven te publiceren, dan moet dit haar *Monsieur Vénus* (1884) zijn. Een perverse keuze, kan men wel zeggen. Immers, de liefdesgeschiedenis in dit boek speelt zich af tussen de 25-jarige vermogende Raoule en haar lustobject in de persoon van de 24-jarige bloemist Jacques met het uiterlijk van een efebe. Raoule dwingt hem voor vrouw te spelen en haar maitresse te zijn en neemt daarbij zelf de mannelijke rol op zich.

Is de boodschap die Kloos met dit boek aan Karsen geeft verre van enkelvoudig, hij zal zorgen, dat er in ieder geval aangaande zijn suggestie over Saar de Swart geen misverstand kan bestaan. Daartoe simuleert hij een verliefdheid op haar vriendin Anna Vis, om deze zodoende te dwingen kleur te bekennen. En die opzet slaagt: hij krijgt haar zover dat ze 'bekent' alleen maar van Saar te houden.

Karsen, in plaats van zich in heren-onderonsjes te verlekken aan zoveel perversiteit, raakt door de voorlichting van Kloos door het dollen heen en schrijft links en rechts briefkaarten met liederlijkheden over Saar de Swart. De vrienden doen nu een laatste poging hem te redden, en hiermee neemt deze geschiedenis werkelijk groteske vormen aan. Jan Veth weet Karsen ervan te overtuigen dat hem nog maar één middel rest om eerherstel te krijgen: een scheidsgerecht dat zal uitmaken of de beschuldigingen aan het adres van Saar de Swart terecht zijn of niet. En zo wordt besloten. Op 12 oktober 1891 houdt het scheidsgerecht – bestaande uit Jan Veth, Martha van Eeden-van Vloten en Pieter Lodewijk Tak – zitting. Van de gedaagden is alleen Eduard Karsen aanwezig; Saar de Swart laat verstek gaan. Toehoorders zijn verder: Maurits van der Valk en Arnold Aletrino. Na een urenlange zitting, waarin Karsen een vier uur durende verklaring aflegt, spreekt het gerecht Saar de Swart bij verstek vrij. Hoewel het er niet naar uitzag, is niet Saar de Swart, maar Eduard Karsen het slachtoffer van deze hele affaire geworden. Hij heeft nog jaren achtereen in het verborgene geleden en zich een vernederde en verstotene gevoeld.⁴¹

40. Brief van Willem Kloos aan Jan Hofker d.d. 14-2-1892, zoals geciteerd door Jeanne Kloos, a.w., p. 20.

41. Kort na het Studium Generale 'Homostudies' verscheen van de hand van Rein van der Wiel het artikel 'Een droom rond Saar de Swart. Eduard Karsens romantic agony', in: *De Revisor*, 11, 1984, nr. 1, pp. 63-70, waarvan ik geen gebruik maakte. Aangezien Van der Wiel de beschikking had over het dagboek dat Karsen schreef over de jaren 1888-1891, biedt dit artikel veel nieuwe

Saar de Swart daarentegen lijkt de zaak met een rustige gedistantieerdheid te hebben aangezien, zoals valt op te maken uit haar reactie op een brief van Witsen twee dagen na het gericht, waarin hij haar kennelijk zijn excuses heeft gemaakt:

Met veel genoegen heb ik Uw brief gelezen. Ik dank U ervoor. Natuurlijk heb ik voor mijzelf de zaak reeds verklaard. Ik geloof gaarne dat gij het heel naar vindt dergelijke dingen gedacht te hebben van een vrouw.⁴²

Zij kan vervolgens de generositeit opbrengen Kloos, de kwade genius van deze geschiedenis, financieel te blijven steunen. Samen met Anna Vis heeft zij hem zelfs enkele jaren later verpleegd toen hij zich een alcoholpsychose had gedronken, waarvoor hij uiteindelijk in een sanatorium zou worden opgenomen. Dat hij is blijven geloven in de juistheid van zijn aandeel in deze affaire, blijkt wel uit een brief die hij Witsen schreef, kort nadat hij uit het sanatorium was weggegaan:

‘Help me nu toch. Ik heb nu drie maanden in een Sanatorium gezeten, omdat ik door een Lesbische vrouw verneukt was.’⁴³

Saar de Swart zal nog enkele jaren met Anna Vis bevriend blijven. In 1898 zal zij Amsterdam en tenslotte in 1914 Nederland voorgoed verlaten. Vanaf 1899 tot aan haar dood, 12 augustus 1951 op Capri, zal zij haar leven delen met haar vriendin Emilie van Kerckhoff.⁴⁴ Op haar geschiedenis en mijn rusteloze speurtocht daarnaar, hoop ik nog uitvoeriger terug te komen.

Tot besluit

Wanneer ik nu terugkeer naar mijn beginvraag naar het bestaan van een literair vertoog over de liefde tussen vrouwen, ouder dan het mediese, dan blijken de Sappho-vertalingen, -bewerkingen en -commentaren daarop een bevestigend antwoord te vormen. In de controverse over Sappho’s zedelijkheid die uit deze teksten naar voren komt, spreekt een negentiende-eeuwse opvatting over de ‘liefde

gegevens over de verhouding Karsen – De Swart. Tot mijn voldoening vindt mijn identifikatie van ‘het voorlichtingsboek’ van Kloos in het dagboek van Karsen bevestiging.

42. Brief van Saar de Swart aan Willem Witsen, d.d. 14-10-1891, brievenkollektie Willem Witsen, KB 75 C 51.

43. Brief van Willem Kloos aan Willem Witsen, ongedateerd (voorjaar 1895), *ibidem*.

44. Emilia Maria Francisca (‘Emilie’) van Kerckhoff (Zwolle, 1867 – Blaricum, 1960), aquarelliste en naaldkunstenares.

tusschen vrouwen onderling', die zich wel onderscheidt van de latere mediese visie.

De kern van de kontroverse draait om Sappho's ongebreidelde hartstochtelijkheid die haar tot slaaf van haar zinnen maakt: dat is waartegen de verdedigers van haar eer zich te weer stellen door er haar kuisheid, strenge levenswandel en gedisciplineerde versmaat tegenover te stellen. Maar dat is ook waarnaar degenen verwijzen die – zij het met tegenzin – moeten erkennen dat er op Sappho wel iets valt aan te merken: haar passie voor een tientallen jaren jongere jongen, ver beneden haar stand en haar tegennatuurlijke wellust vormen gelijkelijk de symptomen van een hartstocht die geen maat kent en zich niet door enige rede of overweging van betamelijkheid laat intomen. Deze visie op de macht van de hartstocht, die – tenzij onder controle gehouden – ieder in alle vormen van verderf kan storten, roept sterke reminiscenties op aan die van de zielsvriendinnen, die naar een 'liefde zonder hartstocht', een 'min zonder drift' streefden.⁴⁵ Hoe echter het medies vertoog zich heeft verstaan met deze oudere opvatting van de lesbische wellust, is een vraag die me in mijn onderzoek nog zal blijven bezighouden.

45. Myriam Everard, 'Tribade of zielsvriendin', in: *Groniek*, nr. 77, mei 1982, pp. 16-20, en 'Verandering en verschil. Lesbische geschiedenis in Nederland', in: *Lover*, nr. 4, 1983, pp. 198-201, 253-254.

Saskia Grotenhuis

‘Opvoeden tot een gezonde omgang der geslachten’

De discussie over ko-educatie in de jaren vijftig*

‘Dat de Europese maatschappijen tot de achttiende eeuw monoseksueel georganiseerd waren in tegenstelling tot de huidige polyseksueel georganiseerde maatschappijen’, is een stelling van Michel Foucault, die in kringen van homostudies vertaald is als het idee dat er een toenemende heterosocialisering zou zijn en een afbraak van homosocialiteit.¹ Het begrippenpaar monoseksualiteit/homosocialiteit staat voor het feit ‘dat er een heel duidelijke scheiding tussen mannen en vrouwen’ bestaat en het begrippenpaar polyseksualiteit/heterosocialiteit voor ‘de sociale norm dat de sexen onder elkaar verkeren’.² Met name in de twintigste eeuw zien we, zo is de redenering, de afbraak van de laatste als zodanig expliciet georganiseerde homosociale arrangementen en kunnen we spreken van een overwinning van, dat wil zeggen een op alle terreinen

* Dit artikel is een bewerking van een paper, geschreven voor het kongres ‘Among Men, Among Women’, juni 1983. Het is geen verslag van afgerond onderzoek maar een eerste lezing van het debat over ko-educatie zoals dat in de jaren vijftig gevoerd is in katholieke tijdschriften (met name enkele ‘themanummers’) en enkele brochures/boeken.

1. Interview met M. Foucault, ‘Mannenrelaties in historisch perspectief’, in: *Skript*, 1982, jrg. 4, nr. 2, pp. 112-124. Gilles Barbette, ‘The social triumph of the sexual will. A conversation with Michel Foucault’, in: *Among Men, Among Women. Sociological and historical recognition of homosocial arrangements*. Universiteit van Amsterdam, 1983, Supplement 2, pp. 1-6. ‘Welke stijl, welke structuur? Homo-emanipatie: schakeling tussen lichaam en maatschappij’, redactioneel in: *Homojaarboek 2*. Amsterdam (Van Genneep) 1983, pp. 7-30. Mieke Aerts, Matthias Duyves, Gert Hekma, Paula Koelemij, Jan Willem Tellegen, ‘Let’s spend some lines together’, introductie op het kongresboek *Among Men, Among Women*, a.w., pp. XI-XXII.
2. Interview met Foucault in *Skript*, a.w., pp. 116 en 123, noot 8.

doorgevoerde, heterosocialiteit.³ Als voorbeelden van deze ontwikkeling worden het verdwijnen van het naar sekse gescheiden onderwijs van bepaalde belangengroepen en van allerlei recreatie-activiteiten genoemd.⁴

Of invoering van ko-educatie in het algemeen vormend onderwijs inderdaad als een voorbeeld van deze ontwikkeling gelezen kan worden, wil ik nagaan aan de hand van een analyse van het debat over ko-educatie in katholieke kringen in Nederland in de jaren vijftig. Hiervoor ga ik allereerst de verschillende posities in dit debat na, om vervolgens enkele opmerkingen te maken over Foucaults stelling en het feit dat op basis daarvan 'onderzoek naar homosociale arrangementen' niet alleen als een nieuw, maar vooral als een vernieuwend onderzoeksterrein voor homostudies wordt gepropageerd.⁵

Het debat

De vraag of meisjes en jongens in hetzelfde klaslokaal (hetzelfde) onderwijs mochten krijgen, was inzet van een uitvoerig debat in katholieke kringen in de jaren vijftig in Nederland. Het ging hier vooral om het vraagstuk van 'gemengd onderwijs' in het voortgezet onderwijs, want het onder elkaar verkeren van meisjes en jongens op de zogenaamde openbare terreinen, dat wil zeggen buiten de gezinssituaties, werd met name voor de puberteitsperiode als problematies gezien. Het officiële standpunt van de katholieke kerk was neergelegd in de encycliek *Divin Illius Magistri* uit 1929, waarin ko-educatie duidelijk werd afgewezen. Tot ongeveer 1950 was dit standpunt richtinggevend voor katholieke opvoedkundigen, psychologen en theologen. Toch ontwikkelde zich langzaam maar zeker ook op katholieke scholen een ko-educatieve onderwijspraktijk.

3. Dat er geen sprake is van een op alle terreinen doorgevoerde heterosocialiteit als organisatieprincipe, is te zien aan de vele vrouwenorganisaties die veelal juist in de twintigste eeuw zijn opgericht. Het is opmerkelijk dat deze en andere homosociale organisaties (bijv. binnen de studentenorganisaties) niet genoemd worden en dat wel naar de homobeweging en de vrouwenbeweging in de jaren zestig als nieuwe homosociale organisaties verwezen wordt.

4. M. Aerts e.a., 'Let's spend some lines together', a.w., pp. XIV.

5. Zie met name: M. Duyves, 'Amsterdam slaat terug. De homo-schoolstrijd 2' in: *Homologie*, jrg. 6, nr. 1, 1984, pp. 26-28; M. Duyves, 'Homostudies een nieuw onderzoeksgebied', in: *Congresboek van de derde landelijke jaarmarkt voor lesbische en homostudies op vrijdag 27 april 1984*. Universiteit van Rotterdam (IPSP Publikatie nr. 53), pp. 33-40.

Zo groeide het aantal katholieke 'gemengde' middelbare scholen na de Tweede Wereldoorlog aanzienlijk. Hierbij moet echter wel worden bedacht dat tegelijkertijd het aantal katholieke Middelbare Meisjes Scholen een flinke groei doormaakten. Het totale aantal MMS-leerlingen groeide zelfs sterker dan het aantal meisjes dat een HBS bezocht; een ontwikkeling die doorging tot in het midden der jaren zestig.⁶

Wanneer ko-educatie in de jaren vijftig onderwerp van een uitvoerig debat wordt, is het pleit ten gunste van ko-educatie in feite al beslecht. De voorstanders zijn duidelijk in de meerderheid en ook tussen voor- en tegenstanders zijn opmerkelijke overeenkomsten in standpunten over onderwijs en opvoeding te zien.⁷ Het feit dat het officiële afwijzende standpunt nog in 1958 door Rome herhaald wordt, kan hieraan nauwelijks iets veranderen. Er volgt dan alleen nog een korte discussie over de vraag hoe men dergelijke uitspraken van de paus moet en kan interpreteren en nauwelijks meer over de zaak zelf. De konklusie van een van de belangrijkste woordvoerders voor de katholieke kerk, de geestelijke Perquin, die begin 1950 nog een tegenstander van ko-educatie is en midden jaren vijftig een twijfelende houding aanneemt, is in 1964 dan ook: 'De voor- en nadelen van coïstructie zijn breed afgewogen, voor veel scholen achteraf. Immers er bestond reeds coïstructie voordat de theorie er zich mee ging bemoeien. Het heeft o.i. weinig zin over dit vraagstuk in discussie te treden, het is eigenlijk geen vraagstuk meer, maar een feitelijkheid die dóórbreekt ook dáár waar men zich er vroeger niet mee kon verenigen.'⁸ Als gemengd onderwijs in de jaren vijftig meer een 'feitelijkheid' wordt en de meerderheid in katholieke kring nauwelijks nog moeite heeft met het doorvoeren van ko-educatie, waarom dan nog een uitvoerig debat aan dit vraagstuk gewijd? Een antwoord op deze vraag is te lezen in de woorden van een der voorstanders: 'Co-educatie houdt wezenlijk niets anders in dan: de ontmoeting der sexen als paedagogische taak in een wordende

6. M.G. Blomsma, *Vrouwen, Rooms-Katholieken en Middelbaar Onderwijs voor Meisjes, 19e en 20e eeuw. – Is coëducatie te prefereren?* Doktoraal bijvak-skriptie Sociale en Economische Geschiedenis, 1984, Hoofdstuk 4: 'Rooms-Katholieken en Middelbaar Onderwijs voor meisjes na 1945', pp. 124-154. (met name pp. 131 en 124). Zie ook D.L. Daalder, *Middelbare Meisjesscholen als Symptomen van Onderwijsvernieuwing*. Groningen (J.B. Wolters) 1957, met name hoofdstuk 1, 'Geschiedenis van de middelbare meisjesscholen', pp. 7-36.

7. S. Sanders, 'A Phenomenon's bankruptcy; Don Bosco and the question of co-education', in: *Among Men, Among Women*, a.w., pp. 159-165.

8. N.A.C. Perquin, *Algemene Didaktiek, speciaal ten behoeve van het v.w.o.* Roermond-Maaseik 1964, pp. 132.

samenleving', en 'In wezen gaat het om de ontmoeting der sexen te stellen als een paedagogische taak en plicht, waaraan geen opvoeder van onze 20e eeuwse maatschappij zich mag onttrekken'.⁹ Hierin wordt duidelijk dat het niet om het vraagstuk van 'meisjes en jongens in dezelfde klas' op zich ging. Het onderscheid dat in de discussies gemaakt wordt tussen ko-educatie en ko-instructie is hierbij van belang. Bij het eerste staat de inhoud en vormgeving van het onderwijs aan beide seksen ter discussie terwijl het laatste verwijst naar de vraag in hoeverre sekse als organisatiekriterium in het onderwijs gehandhaafd moet blijven. De karakterisering van het debat door N.A.C. Perquin in 1964 is dan ook tekenend: 'Wij hebben, historisch gezien, eigenlijk niet te doen met het vraagstuk van de co-educatie, maar met de opvattingen omtrent de betekenis van de vrouw'.¹⁰

Het officiële R.K. standpunt begin 1950

In de *Katholieke Encyclopedie voor Opvoeding en Onderwijs* uit 1951 worden door Perquin de 'zekerheden' en 'leidende beginselen' met betrekking tot ko-educatie op een rijtje gezet¹¹:

1. 'Het is onbestrijdbaar dat de gemeenschappelijke opvoeding van jongens en meisjes een groot goed is. Het contact der sexen is door de natuur, resp. de Schepper, geweld en de psychologie bevestigt het nut ervan. De familiale opvoeding die de eigenlijke opvoeding is, voltrekt zich normalerwijze in en door een natuurlijke dooreenmenging der geslachten, en heeft in haar wezen de natuurlijke bescherming tegen eventuele uitwassen.'
2. 'Het is ook onloochenbaar, dat de jeugdigen op een bepaalde leeftijd normalerwijze belangstelling voor het andere geslacht gaan koesteren en daarom ook contact gaan zoeken.' Binnen de familiale sfeer kan dit dan ook als gezond worden beschouwd.
3. 'Het is echter ook zeker, dat de voorstanders van co-educatie niet alleen de dooreenmenging van de sexen in natuurlijk verband bedoelen maar juist in een kunstmatig in elkaar gezet milieu. Hiervoor moet men maar eerst bewijzen dat wat goed is voor het natuurlijk milieu (gezin) ook voor het onnatuurlijke milieu (onderwijs e.d.) geldt.'
4. 'Zeker lijkt het ook, dat men tegenover deze kwestie geen neutrale

9. K.J.M. van der Loo, 'Misverstanden omtrent coëducatie', in: *Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer*, jrg. 40, nr. 4, 1954, pp. 255-256.

10. N.A.C. Perquin, *Algemene Didaktiek*, a.w., p. 132.

11. N.A.C. Perquin, 'Co-educatie', in: *Katholieke Encyclopedie voor Opvoeding en Onderwijs*. Den Haag (uitg. Pax) 1951, pp. 388-390.

houding kan aannemen,’ tenzij aangetoond zou kunnen worden dat ko-educatie geen effect heeft op de jeugd (p. 388).

Als ‘leidende beginselen’ formuleert Perquin dat er bij de beoordeling van ko-educatie onderscheid gemaakt moet worden tussen de verschillende leeftijden (de ontwikkelingsfasen van kinderen), ko-educatie van beperkte en totaal doorgevoerde aard en tussen de verschillende pedagogische instituten. Het is duidelijk dat het hier niet om een afwijzing van ko-educatie in het algemeen gaat – het gezin is immers ook een ko-educatief milieu – maar dat de toepassing ervan in niet-familiale opvoedingssituaties het probleem vormt.

Een aantal argumenten voor ko-educatie worden door Perquin op hun (wetenschappelijke) waarde getoetst, waarna er volgens hem niet veel van over blijft. De verschillen tussen de geslachten kunnen dan wel cultureel bepaald zijn, zo is zijn weerlegging, maar de wetenschap (met name de antropologie) heeft hierover het laatste woord ook nog niet gezegd. En, ook al zou men een volledige ‘omkering der geslachtsrollen’ aantreffen dan nog is het de vraag ‘of men bij die stammen oorspronkelijkheid of verwording heeft gevonden’. (p. 388)

Vervolgens wordt ‘het vraagstuk der co-instructie’ behandeld. In spitsvondige redeneringen wordt vooral geprobeerd de inkonsekventie en onzorgvuldigheid in het standpunt van de voorstanders van ko-instructie aan te tonen. Opmerkelijk is het verwijt aan de voorstanders dat als men co-instructie principieel aanvaardt, ‘...dan aanvaardt men ook, dat hetzelfde onderwijs voor jongens en meisjes gewenst is’ (p. 389). Hij komt dan ook uit op een aantal ‘argumenten voor gedifferentieerd onderwijs’:

1. ‘De studie der jongens moet op specialisatie gericht zijn. De soort wetenschap, die zij nodig hebben, is mannelijk en zij ligt niet in de natuur van de vrouw. Vraagt men zich af, of de vrouw – in het algemeen gesproken – de speciale wetenschap moet beoefenen, dan heeft men niet te onderzoeken of zij daartoe in staat is, maar of deze in overeenstemming is met haar natuur.’

2. ‘Men heeft er rekening mee te houden, dat de puberteit bij meisjes op een andere tijd en ook anders verloopt dan bij jongens’ (p. 389).

Tot slot worden deze argumenten aangevuld met ‘argumenten voor gescheiden scholen’. Hiervoor worden ‘de eigen betekenis in dit leven van beider geslachten’ en de onnatuurlijkheid van ‘het kunstmatig bij elkaar brengen van beide geslachten in een milieu’ aangevoerd (p. 390). Zijn konklusie is duidelijk: ko-instructie moet, met name in de puberteitsjaren, waar mogelijk vermeden worden.

Hierna volgt nog een apart fragment van J. Aarts over ko-instructie waarin de eerder ingenomen stellingname met allerlei ontwikkelings-

psychologische argumenten wordt uitgewerkt. Het gaat hierbij met name om het verschil tussen het lager en het voortgezet onderwijs, waarbij de ko-instructie voor het eerste wel maar voor het tweede niet aanvaardbaar is.¹²

Uit het bovenstaande blijkt dat er vele argumenten tegen een ‘te ver doorgevoerde’ ko-educatie en een doorvoering van ko-instructie in het voortgezet onderwijs in stelling worden gebracht. En hoewel de argumenten voor een afwijzing van beide de overhand hebben, zijn de formuleringen voorzichtig. Er is geen sprake van een absolute afwijzing. Er wordt al rekening gehouden met de argumenten van de voorstanders en – naar men mag aannemen – met de groeiende ko-educatieve onderwijspraktijk.

‘De voorstanders’

Het belangrijkste pleidooi voor algehele doorvoering van ko-educatie in alle opvoedingssituaties komt van de invloedrijke katholieke psycholoog F.J.J. Buytendijk. Zijn ‘Inleiding over Co-educatie’, gehouden op het studieweekend van het R.K. Vrouwendispuut op 6 juni 1953, wordt vervolgens door velen geciteerd en verschijnt in september 1953 in het speciaal aan ko-educatie gewijde nummer van *Dux*, een toonaangevend katholiek tijdschrift over jeugdwerk.¹³

Buytendijks uitgangspunt is dat we moeten uitgaan van de situatie zoals die door het gezin gevormd wordt: ‘een ongedwongen vanzelfsprekende asexuele situatie’ (p. 5). Centraal is volgens hem de vraag naar de relatie tussen de seksen in de puberteit. Tegenstanders van ko-educatie zijn van mening dat juist dan de scheiding tussen de seksen zeer gewenst is en hiertegen keert Buytendijk zich met name.

Hij begint zijn weerlegging met de stelling dat de puberteit geen natuur- maar een cultuurverschijnsel is. Juist daardoor dient zich hier een ‘pedagogische taak’ aan. De ontwikkeling moet zowel voor jongens als voor meisjes op een geheel eigen wijze geschieden ‘waarbij natuurlijk de belangstellingsrichting en het toekomstbeeld een belangrijke betekenis hebben’ (p. 6). Bij deze ontwikkeling is dan ‘het theoretisch vraagstuk’ van ‘het verband tussen waarneming en

12. J. Aarts, ‘Co-instructie’, in: *Katholieke Encyclopedie voor Opvoeding en Onderwijs*, a.w., pp. 390.392.

13. F.J.J. Buytendijk, *Co-educatie*, inleiding gehouden op het studieweekend van het R.K. Vrouwendispuut betreffende Co-educatie, Oosterbeek, 6-7 juni 1953 (ongepubliceerd verslag); later verschenen in *Dux*, jrg. 20, nr. 9, 1953. De pagina-cijfers verwijzen naar het ongepubliceerde verslag.

verbeelding' het belangrijkste. Voor de omgang der seksen betekent dit in concreto dat de onnatuurlijke situatie van het gescheiden houden van meisjes en jongens juist een voedingsbodem is voor ongezonde fantasie. 'De ontmoetingen die toevallig zijn, zijn voor de jeugd veel onechter, veel onwaachtiger en daarom veel gevaarlijker en dus minder oppervlakkig. Juist de herhaalde ontmoetingen, hetzij in het gezin, hetzij in een school of in een jeugd- of sportvereniging, zijn veel minder sexualiserend dan de toevallige en kortdurende ontmoetingen in een leeftijd waarin het phantasieleven zo sterk spreekt' (p. 7). En: 'Het is dan ook mijn overtuiging, die psychologisch ook te motiveren is, dat inderdaad een gescheiden opvoeding de seksuele phantasie in sterke mate moet bevorderen'. Niet dat Buytendijk het niet begrijpelijk vindt dat de puber over alles en nog wat van het toekomstig leven fantaseert, maar 'Van deze phantasieën is de gevaarlijkste die over het andere geslacht' (p. 9). Naast deze psychologische argumenten hanteert Buytendijk een aantal sociaal-kulturele argumenten. Hierbij gaat het om '... meer bewustzijn van de gelijkwaardigheid van de mens en tevens om een helder bewustzijn van de verschillen, die zich door aanleg en milieu kunnen voordoen, meer begrip dat de huisvrouw en moeder een taak heeft, die ver rijkt buiten de huisdeur,...' (p. 8).

Vervolgens gaat hij verder over de positie van vrouwen, iets dat nauwelijks verwondering wekt voor de auteur van het bekende, in 1952 verschenen, boek *De vrouw, haar natuur, haar verschijning en bestaan*. De opvoeding moet volgens hem aansluiten op de nieuwe opvatting dat '...de wereld, waarin de beschaving zich voordoet, zowel door mannen als door vrouwen moet worden gevormd'. De man is niet alleenheerser, ook de vrouw heeft '...niet alleen het recht maar ook de plicht om te weten wat er op sociaal, cultureel en politiek gebied geschiedt. Zelfs al is ze huisvrouw...'. 'Daarom is de ontmoeting der seksen steeds noodzakelijk, want mannen en vrouwen moeten elkaar in deze wereld ontmoeten en in deze wereld leren kennen en wel op een wijze, die zoveel mogelijk gedesexualiseerd is, zoveel mogelijk ontdaan is van verborgen seksuele tendenzen.' Juist de toenemende belangstelling en nieuwe vragen op het gebied van de seksuele opvoeding en huwelijksverhoudingen moeten ons er van doordringen dat 'niets gevaarlijker is dan een opvoeding die juist de idealisering der seksen en de romantiek der relaties stimuleren en daarmee de "valse fantasie", de grote ziekte van de menselijke geest, die vroeger aangekweekt werd' (p. 8). In de konklusie heet het dan: 'De co-educatie is niets anders dan samen, maar ieder op zijn eigen wijze, een wereld aantreffen, betreden en constitueren ...', en 'Het andere

geslacht behoort tot de *eigen* wereld en is geen vreemde of indringer'. (p. 9)

K.J.M. van der Loo stelt in zijn bijdrage aan het ko-educatie-nummer van het *Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer* uit 1954 dezelfde argumenten centraal in zijn pleidooi voor ko-educatie.¹⁴ De pedagogiese taak die hierin besloten ligt wordt door hem benadrukt '... omdat het in onze samenleving van vandaag onverantwoord is de ontmoeting der sexen aan het toeval over te laten.' (p. 256). Daarvoor zijn volgens hem twee oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats de – wat hij noemt – 'opheffing van het isolement van de vrouw'. 'In het vlak van de dagelijkse arbeid treffen zij (de seksen – *S.G.*) elkaar doorlopend en zijn zij aangewezen op onderlinge samenwerking. Het wordt steeds duidelijker, hoezeer beide geslachten elkaar nodig hebben ook op buitenhuiselijk, maatschappelijk terrein.' (pp. 256-257) Als tweede oorzaak noemt Van der Loo het feit dat onze huidige samenleving zich kenmerkt 'door een openlijk appèl op het sexuele in engere zin', wat weer seksuele nieuwsgierigheid bevordert en aanleiding kan zijn tot irritaties van de 'zinnelijke sexuele levenssfeer' (p. 257). Volgens Van der Loo is dit op zich niet verontrustend te noemen, maar gaat het om de manier waarop de jeugd daarmee omspringt. Hier ligt dan de taak van de opvoeder, namelijk dat de jeugd oog krijgt voor 'de aanvulling die de sexen elkaar vermogen te bieden in sociaal, cultureel en religieus opzicht'. Het gaat erom dat zij 'meer voor elkaar betekenen dan alleen maar sexuele partners' (p. 258). Het is deze pedagogiese taak die centraal staat in zijn pleidooi voor ko-educatie, want 'de geslachten hebben tot taak elkaar op te voeden tot volwaardige menselijkheid' (p. 260).

In beide pleidooien wordt de nadruk gelegd op 'de gelijkwaardigheid der seksen met behoud van het verschil'. Dat niet 'het verschil' op zich wordt aangevallen, blijkt uit het feit dat de seksen als komplementair gedacht worden. 'Het bewijs' van de verschillen, ontleend aan antropologische en psychologische studies als die van Mead, Jung en Buytendijk zelf, is onderdeel van de redenering. De voorstanders van ko-educatie willen vooral recht doen aan 'de veranderde positie van de vrouw in de samenleving', waardoor ideeën als 'het fijn-vrouwelijke' tot 'een mythe' worden verklaard.¹⁵ Over de inhoud van 'het verschil' kunnen volgens hen echter weinig precieze uitspraken worden gedaan. Buytendijk citeert hiervoor Langeveld die

14. K.J.M. van der Loo, 'Misverstanden omtrent coëducatie', a.w.

15. F.J.J. Buytendijk, *Co-educatie*, a.w., pp. 2-3.

schrijft: ‘ “Het is zeer moeilijk om over het verschil tussen jongens en meisjes in de puberteit te spreken zonder reeds een metaphysica van het mannelijke en vrouwelijke te bedrijven”, d.w.z. zonder reeds een vooropgezet idee te hebben van wat men mannelijk en vrouwelijk noemt.’¹⁶ Hiermee wordt het verschil in ‘wezen’, ‘aard’ of ‘psyche’ van de vrouw ten opzichte van de man niet ontkend; wel wordt de eenduidigheid van de inhoud van ‘het verschil’ ter discussie gesteld. De nadruk ligt op de verschillen in taken en maatschappelijke posities van vrouwen en mannen. Het zijn deze verschillen die gelijkwaardiger moeten worden en daar kan ko-educatie aan bijdragen.

Naast ‘het vraagstuk van de vrouw’ en ‘van de omgang der geslachten’ in het algemeen (als pedagogiese taak) speelt ‘het vraagstuk van de seksualiteit’ een belangrijke rol. Het deseksualiserende karakter van de gemengde school is een belangrijk argument in de pleidooien voor ko-educatie, omdat het een voortzetting van ‘de normale gezinssituatie’ zou zijn. Dit zou dan vooral voor meisjes en jongens in de puberteit belangrijk zijn. Daarnaast moet, volgens H. Ruygers in *Sint Bonaventura*, het weekblad van de katholieke lerarenvereniging, de school ook kennis overdragen op het gebied van de seksualiteit, want juist door kennis kan de eerste nieuwsgierigheid bevredigd worden en kan de angst voor seksualiteit verminderd worden: ‘de co-educatie van de middelbare school kan aangegrepen worden als een wapen tegen de nog voortdurende preutsheid en de overaccentuering van het sexuele’.¹⁷ De redenen dat de school op dit terrein van opvoeding een taak moet krijgen zijn, dat de gezinnen veelal te kort schieten, dat wil zeggen te puriteins zijn, en de seksualiteit belast is met een angstprojectie van volwassenen. Zowel het voortzetten van ‘de normale gezinssituatie’ als ook ‘het opheffen van lakunes daarbinnen’ zijn argumenten die hier een rol spelen.

Uit het voorafgaande blijkt dat een overaksentuering van het seksuele als een van de grootste gevaren voor de jeugd wordt gezien. Allerlei ‘gevaarlijke fantasieën’ over de andere sekse, die een homosociaal milieu zou oproepen juist vanwege de afwezigheid van de andere sekse, worden gebruikt als argument vóór ko-educatie. Het (voor de hand liggende) argument, namelijk dat een homosociaal milieu een gevaar voor ‘tegennatuurlijke neigingen’ zou zijn, wordt

16. Idem, p. 4.

17. H. Ruygers, ‘De cultuur-pubertijd van de middelbare schooljeugd’, (een lezing voor de jaarvergadering van St. Bonaventura) in: *St. Bonaventura*, jrg. 21, nr. 21, 1954, p. 281.

opmerkelijk weinig gebruikt.¹⁸ Verwijzingen naar ‘het gevaar van homoseksualiteit’ blijven in de jaren vijftig meestal impliciet, als ze al gebruikt worden. Zo wordt door Perquin, in zijn aarzelende fase beland, in 1953 gezegd: ‘De overmatige scheiding der geslachten, die als vanzelfsprekend paedagogisch principieel beschouwd wordt, heeft het mannelijke en het vrouwelijke misvormd’.¹⁹ J.J.C. Marlet, een psychiatries georiënteerd arts, zoals hij zelf zegt, noemt als voordeel van de ko-educatie dat allerlei feestelijkheden voor jongens en meisjes gezamenlijk kunnen plaatsvinden. ‘De toneeluitvoeringen zullen voortaan door jongens- en meisjesleerlingen worden verzorgd. (Hierbij dient te worden opgemerkt, dat door meisjes vertolkte mannenrollen altijd lachwekkend zijn en dat door jongens gespeelde meisjesfiguren op gevaarlijke wijze de aandacht vestigen op eventueel aanwezige feminine trekken van de spelers. Op de psychologische gevaren van travestie kan niet nadrukkelijk genoeg gewezen worden).²⁰ In de jaren zestig lijken de verwijzingen naar ‘de gevaren van homoseksualiteit’ in naar sekse gescheiden onderwijs explicieter te worden. De ‘tegennatuurlijkheid’ van de scheiding der seksen in de puberteit wordt expliciet benadrukt in een opsomming van de voordelen van ko-educatie.²¹

Tot slot wil ik nog twee argumenten memoreren die in pleidooien voor ko-educatie te berde worden gebracht. In de eerste plaats het

18. M.G. Blomsma, *Vrouwen, Rooms-Katholieken en Middelbaar Onderwijs voor Meisjes, 19e en 20e eeuw*, a.w. Een van haar konklusies is dat pedagogies didactiese argumenten de overhand hebben boven zedelijkheidsargumenten.

19. N.A.C. Perquin, ‘Het vraagstuk der co-instructie’, in: *Dux*, jrg. 20, nr. 9, 1953, pp. 393-409, hier p. 406.

20. J.J.C. Marlet, ‘Katholieke gemengde scholen in Nederland + Verantwoording’, in: *Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer*, jrg. 40, nr. 4, 1954, p. 312.

21. A. Laridon, ‘De school en het probleem van co-educatie’, in: *Persoon en Gemeenschap, Tijdschrift voor Opvoeding en Onderwijs*, jrg. 15, nr. 2, 1962-1963, pp. 54-58, waarin hij spreekt over ‘een gevaar van tegennatuurlijke neigingen, een kwaal, die veel voorkomt in niet gemengde scholen. Het is normaal, dat kinderen die belet worden zich te interesseren voor het andere geslacht, belangstelling gaan koesteren voor de eigen geslachtsgroep. Er wordt maar al te veel vergeten, dat tegennatuurlijke neigingen evenveel bij meisjes als bij jongens voorkomen. Ouders, die hun kinderen een dergelijke richting doen opgaan, begaan ongewild een zware fout. Het is logisch, dat wie de wet der natuurlijkheid schendt, onnatuurlijkheid veroorzaakt’ (p. 57). Zie ook H. Dangez, ‘Coëducatie, problematisch of doodgewoon’, in: *Informatieblad, Algemene Directie van de Organisatie van Onderwijs*, jrg. 3, nr. 3, pp. 15-24. Verder onderzoek naar deze periode is nodig om te weten of het hier toevallige uitspraken betreft of dat ‘het gevaar van homoseksualiteit’ door meerdere pedagogen en onderwijskundigen als probleem wordt gesignaleerd.

idee dat ko-educatie een tegenwicht kan bieden aan het toenemend aantal 'gemengde' huwelijken.²² In de tweede plaats het argument dat uit de praktijk van gemengde scholen een heilzame invloed zou blijken op het gedrag van de leerlingen: 'de jongens zijn minder ruw en de meisjes minder aanstellerig'.²³ Het argument dat dit ook geldt voor het gedrag van de leerkrachten ben ik pas in de jaren zestig tegengekomen, en dan voor het lager onderwijs.²⁴

'De tegenstanders'

Niet alleen hun geringe aantal kenmerkt de positie van de tegenstanders²⁵ in het (openbare) debat. Ook het feit dat hun bijdrage aan de discussie vooral bestaat uit het zetten van vraagtekens en het plaatsen van kanttekeningen bij de argumenten van de voorstanders, laat zien dat het pleidooi ten gunste van ko-educatie in feite reeds beslecht is. Het is ook niet verwonderlijk dat er geen principiële tegenstanders van ko-educatie voor alle onderwijssituaties te vinden zijn. Wanneer het gezin als 'de natuurlijke opvoedingssituatie bij uitstek' geldt, wordt het moeilijk het gezamenlijk opvoeden en opgroeien van meisjes en jongens in het algemeen als afkeurenswaardig voor te stellen, laat staan te verbieden. Het gaat dus alleen nog over de mate waarin ko-educatie in niet-gezinssituaties akseptabel zou kunnen zijn. Voor het onderwijs is het vraagstuk ook al aanzienlijk ingeperkt, namelijk ko-educatie in het voortgezet onderwijs. Dit

22. Zie bijv. F.J.J. Buytendijk, *Co-educatie*, a.w.

23. B. Delfgaauw, 'Coëducatie op de middelbare school', in: *St. Bonaventura*, 1957, jrg. 21, nr. 6, pp. 508-511, hier p. 509.

24. 'Rond de koinstructie in het vrij lager onderwijs', in: *De Katholieke Schoolgids*, jrg. 20, nr. 3 en 4, dec. 1966, pp. 156-168. Onder deze titel zijn verschillende korte stukjes van vrouwelijke en mannelijke leerkrachten over hun ervaringen met koinstructie opgenomen. 'Daar er een gemengd publiek voor de onderwijzer zit zal zijn liefde niet strak mannelijk of vrouwelijk kunnen zijn, maar aangepast aan de geaardheid van hem of haar. De brute meester of juffrouw zal zichzelf leren schaven naar de zachtheid van de meisjes; de verwekelijkte meester of juffrouw zal zich leren harden naar de mannelijke durf en oprechtheid van de jongens. Omdat er twee seksen in de klas zijn, is er geen tweede tucht nodig. Men leert juist te grote toegeeflijkheid en ook hardheid vermijden.'

25. De benaming 'tegenstanders' is in dit debat eigenlijk onjuist, omdat er geen absolute tegenstanders van ko-educatie te vinden zijn. Het gaat hier dus steeds om personen die vraagtekens zetten bij de argumenten van de voorstanders en veelal slechts een beperkte doorvoering van ko-educatie bepleiten. Meestal zijn zij tegen ko-educatie in het voortgezet onderwijs.

betekent niet dat er in de jaren vijftig geen aparte meisjes- en jongensscholen meer waren voor het lager onderwijs, alleen dat er nauwelijks nog verzet was tegen het bestaan van gemengde R.K. lagere scholen. Het gaat de tegenstanders dan ook vooral om een 'te ver doorgevoerde ko-educatie', die een vervlakking van de sekseverschillen met zich mee zou brengen. Daarnaast zijn ze niet overtuigd van de deseksualiseringseffekten van ko-educatie tijdens de puberteit. En niet te vergeten: 'De Kerk' staat achter hen; de encycliek uit 1929 wordt dan ook verschillende malen aangehaald.

Het uitgangspunt dat man en vrouw verschillend zijn en dus ook verschillend moeten worden opgevoed, staat in de visie van de tegenstanders niet ter discussie. Het aanvechten van de bestaande en vooral eenduidige invulling van het sekseverschil, zoals door de voorstanders voornamelijk gebeurt, is op zich al voldoende voor het signaleren van allerlei gevaren. In 1953 wijst Perquin op de vergaande konsekventies die volgens hem aan Buytendijks opvattingen vastzitten: 'Het gaat b.v. niet alleen over de vraag of de vrouwen nog bereid zullen blijven hun taak in het huwelijk te vervullen, maar ook over de vraag, of de mannen nog hun eigen betekenis in het leven zullen kunnen ontdekken'.²⁶ P. Paschasius stelt in 1954: 'Volledig doorgevoerde coëducatie schept serieus gevaar voor sexueel-morele misdragingen en sluit het ernstige risico in van te sterke ongevoeligheid voor de vrouw als vrouw en voor de man als man, waardoor een gezond huwelijksleven aan kansen verliest'.²⁷ P. Schoonenberg zegt in een theologische beschouwing dat de encycliek zich richtte tegen 'die co-educatie die veelal steunt op naturalisme en altijd op een losgeslagen feminisme', en voegt er aan toe dat deze grondslagen altijd veroordeeld zullen blijven.²⁸ In een inleiding op een pedagogische conferentie rond het thema 'co-educatie' in 1955 stelt J. de Boer dat het zijn persoonlijke ervaring is dat 'aparte jongensscholen de jongens tot echte mannen vormen. Evenzo kan alleen de aparte meisjesschool een echte "ladylike" omgeving zijn die het opgroeiende meisje nodig heeft'. En hij vervolgt: 'Al werken in de maatschappij mannen en vrouwen naast elkaar, dit wil nog niet zeggen dat de school in dit opzicht een beeld van de maatschappij

26. N.A.C. Perquin, 'Het vraagstuk der co-instructie', a.w., p. 405.

27. P. Paschasius, 'Coëducatie', in: *Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer*, jrg. 40, nr. 4, 1954, pp. 242-288, hier p. 287.

28. P. Schoonenberg, 'Een theologische visie op de coëducatie', in: *Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer*. jrg. 40, nr. 4, 1954, pp. 229-251, hier p. 232.

moet zijn. (...) Het succes van de MMS bevestigt deze stelling'.²⁹

Een ander tegenargument ligt in hun visie op de puberteit. Deze kenmerkt zich, volgens hen, als een periode waarin jongens en meisjes hun eigen specifieke sekse-identiteit ontwikkelen, waarbij ze zich als vanzelf op hun eigen seksegenoten richten. Mede gezien het feit dat de puberteitsfase van jongens en meisjes niet gelijktijdig begint, is het onnatuurlijk de seksen in deze periode te dwingen gezamenlijk de onderwijs- en vrije tijd (buiten het gezin dan) door te brengen. Zoals J. de Boer zegt: 'Daar de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling van het meisje zich in een ander rythme afspeelt dan dat van de jongen kan een klas van jongens en meisjes van dezelfde leeftijd nooit een eenheid vormen'.³⁰ Volgens hem moet er wel een 'moment' van omgang tussen de seksen blijven, maar niet op school.

Het debat samengevat

De vraag wat nu eigenlijk de inzet van dit debat over ko-educatie is geweest kan dus niet beantwoord worden met een eenvoudige verwijzing naar de kwestie of 'gemengde' scholen vanuit een katholieke visie nu wel of niet akseptabel waren. De praktijk had het debat op dit punt al gedeeltelijk ingehaald en het officiële katholieke standpunt was nauwelijks meer richtinggevend voor kringen in en rond het katholieke onderwijs. De inzet betreft dan ook een veel algemener vraagstuk over de structurering van de maatschappij, namelijk het vraagstuk van 'de omgang der geslachten', ofwel van de (hetero)seksualiteit en de rol en functie van het onderwijs daarin. Het was voor de katholieke opvoeders niet zonder meer duidelijk dat de groeiende praktijk van ko-educatie alleen maar ondersteund hoefde te worden; heterosocialisering op zich, in de betekenis van enkel bij elkaar zetten van de seksen was niet voldoende. Herhaaldelijk wordt in het debat ook betoogd dat ko-educatie niet hetzelfde is als de gemengde school of omgekeerd, dat de gemengde school niet automatisch ko-educatie impliceert. Waarom allerlei deskundigen zich met 'de omgang tussen de seksen' bezig gingen houden, waarom dit voorwerp van bespreking 'een vraagstuk' is geworden, is een vraag die door henzelf op een aantal manieren beantwoord wordt. Er tekenen zich enkele terreinen af waarop men meende dat er sprake was van

29. J.H. Spit, 'Verslag van de 3e paedagogische dag van kring "Twente" op Zaterdag 26 maart in "het Witte Huis" te Born', in: *Het Muloblad*, 1955, pp. 154-157, de samenvatting van J. de Boer, p. 155.

30. Ibidem.

problemen en nieuwe ontwikkelingen die om (deskundige) begeleiding vroegen: het terrein van de seksualiteit en dat van de veranderingen in de positie van vrouwen, beide gekoppeld aan veranderingen in huwelijk en gezin.

Vooraf met betrekking tot de jeugd wordt de seksualiteit als een probleem gezien. Volgens de voorstanders van ko-educatie is juist het gescheiden houden van meisjes en jongens tijdens de puberteit oorzaak van een toenemende en problematische seksualisering. Overdreven fantasieën en juist veel meer aandacht voor seks(ualiteit) zijn het gevolg. Maar ook voor de omgang van volwassen vrouwen en mannen is de seksualisering een gevaar. De komplementariteit tussen man en vrouw mag niet beperkt blijven tot het terrein van de seksualiteit, maar moet juist in alle aspecten van het maatschappelijk leven gestalte krijgen. Vandaar ook de strategie: via een deseksualiserende omgang der geslachten in de puberteit komen tot een allesomvattende relatie van man en vrouw in huwelijk en gezin. Het kameraadschapshuwelijk is al ingevuld. Paradoxaalwijze eigen opvoedkundigen zich via een notie als deseksualisering een plaats toe in het pedagogies vertoog over seksualiteit, vooral met betrekking tot jongeren. De opvoeding van de jeugd kan wat dit betreft niet meer aan het toeval worden overgelaten, wat impliceert dat het gezin niet meer als enige opvoedingsplaats voor een geslaagde sekse-identiteit wordt gezien.

Uit ongeveer alle bijdragen aan het debat blijkt dat de positie van de vrouw een centraal thema is. Het eerste dat hierbij opvalt is dat in een debat over ko-educatie de positie van slechts één sekse wordt geproblematiseerd. De veranderingen in de positie van vrouwen, de plaats die door steeds meer vrouwen wordt opgeëist op allerlei terreinen van het openbare leven, maken het 'vraagstuk van de omgang der geslachten' voor een groot deel tot het 'vraagstuk van de (positie van de) vrouw'. Dat dit niet alleen een kwestie van toetreden in een reeds bestaande wereld is of zou moeten zijn, komt tot uitdrukking in de nadruk die op 'gelijkwaardigheid' in tegenstelling tot 'gelijkheid' van vrouwen en mannen wordt gelegd. Het specifieke van het vrouw-zijn en, hoewel minder benoemd ook van het man-zijn, moet op een of andere manier tot uitdrukking komen. Wat dit laatste punt betreft is het dan ook niet verwonderlijk dat parallel aan het ko-educatiedebat een discussie plaatsvond over het aparte meisjesonderwijs, niet vanuit het standpunt dat 'gemengd onderwijs' slecht was, maar vanuit de gedachte dat het meisje eigen onderwijs, aansluitend op haar eigen aard en interesse behoefde.³¹

31. Zie bijvoorbeeld D.L. Daalder, *Middelbare Meisjesscholen*, a.w. (noot 6).

In aansluiting op het laatste kunnen we dan ook nog een andere inzet van het ko-educatiedebat formuleren, wat een meer specifiek onderwijskundig vraagstuk betreft, namelijk dat van de 'eenheid versus de verscheidenheid' in het onderwijs ofwel de kwestie van de differentiatie in vormgeving en inhoud van het onderwijs. Perquin zegt in dit verband dat het klassikale onderwijs gebaseerd op ko-instructie niet voldoende rekening kan houden met de eigen aard der geslachten, wat in een onderwijssysteem dat meer rekening houdt met 'vrije keuze' wel zou kunnen.³² Dit komt ook naar voren in een forumdiskussie over 'De vrouw van nu en straks' in 1900, waar gezegd wordt dat de huidige situatie kan betekenen dat de ko-educatie niets anders zal gaan inhouden dan dat meisjes 'jongensonderwijs' (mogen/moeten) volgen. Wanneer we ko-educatie naar 'vorm', het samen in een klas zitten van meisjes en jongens, en naar 'inhoud', het volgen van hetzelfde onderwijs door meisjes en jongens, zouden onderscheiden, moeten we misschien konstateren dat het moeilijk is om over 'voorstanders' van ko-educatie te spreken.³³ Dergelijke opmerkingen verwijzen steeds opnieuw naar de vraag in hoeverre en hoe het onderwijs in zijn vormgeving en inhoud rekening moet/kan houden met het bestaan van verschillen zonder deze met de daarmee samenhangende ongelijkheidsverhoudingen eenvoudig te reproduceren. Het gaat mij hier echter niet om de effecten van beide organisatie-principes voor het onderwijs in onderwijskundig opzicht.

Ko-educatie, afbraak van een homosociaal arrangement?

Het debat over ko-educatie in de jaren vijftig kan gelezen worden als een voorbeeld van Foucaults stelling over de afbraak van homosociale arrangementen ten gunste van de heterosocialisering. Ook als we het begrip heterosocialisering vervangen door het specifiekere begrip heteroseksualisering zou het ko-educatiedebat als een exemplarisch

32. N.A.C. Perquin, 'Het vraagstuk der co-instructie', a.w.

33. V. Goedhart, *Coëducatie, een oud en een nieuw probleem. Een onderzoek naar de coëducatie-discussie eind 19e, begin 20e eeuw en de betekenis daarvan voor coëducatie als actueel probleem*. Doktoraal-scriptie Algemene Opvoedkunde/Sociale Pedagogiek, Universiteit van Amsterdam, juli 1983. Zij bespreekt het debat rond de eeuwwisseling niet in termen van voor- of tegenstanders maar in termen van 'gelijkheid der seksen' en 'gelijkwaardigheid der seksen' en maakt het onderscheid van 'coëducatie naar leerlingen als sociaal-pedagogisch probleem' en 'coëducatie naar leerstof als een onderwijskundig probleem'.

voorbeeld van een dergelijke strategie geïnterpreteerd kunnen worden.³⁴ Wat echter uit het debat over ko-edukatie in de jaren vijftig blijkt is dat het niet over heterosocialisering of heteroseksualisering op zich gaat – het feit dat vrouwen en mannen onder elkaar moeten verkeren – maar om de manier waarop ze samen moeten verkeren. Anders gezegd: voor de deelnemers aan het debat is het duidelijk dat het bij ko-edukatie over twee verschillende seksen gaat en dat een dergelijke heterosociale kontekst dus om een seksespecifieke invulling vraagt. Dit betekent dat een seksespecifieke invulling van de begrippen homosociaal en heterosociaal vraagt tekenen zet bij een beoordeling van ko-edukatie als organisatieprincipe voor het onderwijs in termen van ‘afbraak’ en ‘overwinning’; het is de vraag wat nu eigenlijk precies door de ko-edukatie is afgebroken of gewonnen?

De afbraak van de naar sekse gescheiden scholen betekende in elk geval niet de afbraak van een voor meisjes en jongens verschillend onderwijs. Niet alleen het verschil tussen de technische en huishoudkundige/verzorgende beroepsopleidingen is daar een voorbeeld van. Ook in het zogenaamde algemeen vormend onderwijs worden meisjes en jongens op verschillende manieren aangesproken en kan sekse nog steeds fungeren als criterium voor het indelen van groepen en het aanbieden van leerstof. Het gaat mij hier niet om een be(ver)oordeling van het feit dat er in het onderwijs verschil wordt gemaakt met betrekking tot jongens en meisjes, maar om het feit dat dat verschil ook, of misschien juist, in een heterosociale kontekst gemaakt wordt. Kortom van hetzelfde onderwijs voor iedereen is geen sprake.

Een nieuw debat eind jaren zeventig?

Wat in de jaren vijftig nog als een mogelijk gevaar van ko-edukatie wordt gezien, het feit dat meisjes ‘jongensonderwijs’ zullen krijgen, geldt in de jaren zeventig in sommige feministiese diskussies als een

34. Met heteroseksualisering wordt hier een invulling van heterosocialisering bedoeld, namelijk heteroseksualiteit als maatschappelijke norm met de daarbij behorende instituties als huwelijk en gezin. Het is onduidelijk in hoeverre Foucaults begrip ‘polyseksualiteit’ niet ook specifieker is dan het in homostudieskringen gebruikte ‘homosocialeiteit’. Dat de vertaling van monoseksualiteit door homoseksualiteit problematiserend is, gezien het feit dat het een recent (eind 19de-eeuws) begrip is, verklaart dit maar ten dele en lost de onduidelijkheid van beide begrippen niet op.

voor meisjes negatief effect van ko-educatie. Met name in Engeland vindt een discussie plaats over het nut van ko-educatie met betrekking tot de positie van meisjes in het onderwijs.³⁵ Deze vraag is recentelijk ook in Nederland in discussies over ‘vrouwen en onderwijs’ gesteld.³⁶ In deze discussies wordt door sommigen benadrukt dat een heterosociale omgeving meisjes, met name in de puberteit, in een traditioneel patroon van vrouwelijkheid drukt. Meisjes zouden daarbinnen meer bezig zijn met de vraag hoe zich tot jongens te verhouden, dan met het ontplooiën van eigen capaciteiten op intellectueel gebied (en daarbinnen dan met name in de ‘exakte vakken’). In een heterosociale omgeving worden genderkonstrukties, die vooral voor vrouwen negatief zijn, meer vastgelegd dan in een homosociale omgeving. Ofwel: van een deseksualisering in een heterosociale kontekst is weinig te merken.³⁷ Hiertegenover staat een andere feministiese positie die het bestaan van een naar sekse gescheiden onderwijs als een anti-feministiese situatie beschouwt, die er mede oorzaak van is dat er voor vrouwen andere en vooral minder onderwijskansen zijn dan voor mannen. Met name het feit dat naar sekse gescheiden onderwijs veelal de scheiding van ambachtelijk onderwijs voor jongens en huishoudonderwijs voor meisjes impliceert ofwel daarop voortbouwt, laat volgens hen zien dat het onderwijs opvoedt voor verschillende posities van vrouwen en mannen, wat voor vrouwen met name een economiese afhankelijkheid en een beperkte toegang tot de arbeidsmarkt betekent.³⁸

In beide discussies staat de vraag naar de onderwijsresultaten van ko-educatie in vergelijking tot die van het aparte meisjes- en

35. Zie voor een overzicht van deze discussie: M. Arnot, ‘A Cloud over Co-Education: An analysis of the Form of Transmission of Class and Gender relation’, in: S. Walker and L. Barton (red.), *Gender, Class and Education*. Sussex (The Falmer Press) 1983, pp. 69-91.

36. V. Goedhart, ‘Ko-educatie tegen de achtergrond van emancipatories onderwijs’, in: *Themamap ‘onderwijs en vorming’*. Zomeruniversiteit Vrouwenstudies Amsterdam 1981, pp. 56-61; L. Veeken e.a., *Kiezen en Delen, factoren in het onderwijs die van invloed zijn op de onderwijskeuzen van meisjes*. Amsterdam (SCO) 1982, met name hoofdstuk VII: ‘Het functioneren van het onderwijs’, pp. 155-199.

37. E. Sarah, M. Scott and D. Spender, ‘The education of feminists: The case for single sex schools’, in: D. Spencer en E. Sarah (red.), *Learning to Lose*. Londen (The Women’s Press) 1980.

38. E.M. Byrne, *Gelijkheid van onderwijs en opleiding van meisjes in het secundair onderwijs (leeftijdsgroep 10-18 jaar)*. Marple Bridge 1978 (kommissie van de EEG), E.M. Byrne, *Women and education*. Londen (Tavistock) 1978, met name p. 132-142.

jongensonderwijs centraal. De resultaten van onderwijskundig onderzoek in Engeland eind jaren zestig, worden opnieuw geëvalueerd. De gunstige resultaten van ko-educatie blijken niet zo eenduidig meer. Voor de 'exakte vakken' geldt zelfs dat meisjes op aparte meisjesscholen relatief betere resultaten behalen.

Dat het in deze discussie echter ook niet om een onderwijskundig debat in strikte zin gaat, wordt al snel duidelijk. Ook hier gaat het om de verschillende konstrukties van vrouwelijkheid en mannelijkheid en de manieren waarop deze gekoppeld worden aan een homosociale danwel heterosociale onderwijssituatie. Hoe ko-educatie als heteroseksualiseringsstrategie is ingezet zien we prachtig geïllustreerd in een onderzoek naar ko-educatie en huwelijksgeluk uit 1973. Op dit punt lijken de voorstanders van ko-educatie uit de jaren vijftig gelijk te hebben gekregen: 'ko-educatie heeft meer gelukkige huwelijken tot gevolg'. In de woorden van de geënquêteerden zelf heet het dat 'ze (beter) geleerd hebben om te gaan met het andere geslacht'.³⁹ Of deze redenering eenvoudigweg kan worden omgedraaid door een homosociale situatie als gunstig voor het ontwikkelen van een eigen, dat wil zeggen niet van mannen afhankelijke, vrouwelijke identiteit of een eigen vrouwelijke en mannelijke (relatie)cultuur, is een vraag die hierna aan de orde komt.

Onderzoek naar homosociale arrangementen; een vernieuwing van wat en voor wie?

Met het voorafgaande is nog niet gezegd dat de heterosocialisering een inhoudsloze strategie zou zijn, dat het er niet toe doet dat sekse niet langer als organisatiekriterium voor de inrichting van scholen wordt gehanteerd. De vraag is echter wat de betekenis van deze verandering in organisatieprincipes is. Het lijkt me duidelijk dat het begrip niet de aanwezigheid van beide seksen op de verschillende terreinen van het maatschappelijk leven op zich betekent. Het gaat daarentegen – zoals de katholieke pedagogen in de jaren vijftig ook al zeiden – om een bepaalde 'omgang der geslachten', om specifieke manieren waarop de relaties tussen vrouwen en mannen vorm krijgen. Het interessante en het belang van Foucaults stelling is, dat hij de vraag naar de betekenis van organisatieprincipes met betrekking tot sekse mogelijk maakt. Het probleem is echter dat de vraag naar de

39. B.F. Atherton, 'Coeducational and single sex schooling and happiness of marriage', in: *Educational Research*, jrg. 15, nr. 3, 1973, pp. 221-226.

specifieke betekenis van heterosocialisering plaats lijkt te maken voor de vaststelling van het bestaan van de heterosocialiteit als maatschappelijke norm op zich. Foucault maakt geen melding van de verschillende betekenissen van de heterosocialiteit voor de positie van vrouwen en mannen. Precieser gezegd, de betekenis van het verschil lijkt op te gaan in de heterosocialiteit als zodanig, het lijkt een seksenneutraal begrip te worden/zijn. Dit laatste is vooral gebaseerd op de manieren waarop met het begrippenpaar homosocialiteit/heterosocialiteit in kringen van homostudies wordt omgegaan.⁴⁰

Na een aanvankelijke nadruk op en soms idealisering van de aparte en 'eigen' wereld van vrouwen binnen het onderzoek naar vrouwenvriendschappen en vrouwenkultuur wordt nu explicieter aandacht besteed aan de betekenis van een dergelijke 'eigen' wereld van vrouwen voor hun positie op andere maatschappelijke terreinen. Het gaat hierbij om de vraag in hoeverre het bestaan van een aparte vrouwenkultuur niet de opsluiting van vrouwen binnen bepaalde konstrukties van vrouwelijkheid betekent en een uitsluiting van vrouwen op allerlei maatschappelijke terreinen, met name de zogenaamde openbare.⁴¹

Binnen homostudies lijkt de nadruk op homosocialiteit in de betekenis van mannavriendschappen voor een andere problematiek te staan. Hier staat de vraag centraal of de positie van mannen niet gekenmerkt wordt door het ontbreken van een 'eigen' cultuur op het terrein van relaties en vriendschappen. De overwinning van de heterosocialiteit heeft het homosociale verdrongen naar het terrein van de subcultuur, met als gevolg dat mannenrelaties direkt aan seksualiteit gekoppeld worden: de homoseksuele subcultuur (waarmee bijna altijd die van mannen bedoeld wordt). Vriendschapsrelaties van mannen moeten weer in ere worden hersteld, of opnieuw ontwikkeld worden. Homostudies kunnen hiervoor een belangrijke inspiratiebron zijn en moeten dat zelfs zijn. 'Homostudies zullen door studie van theoretische gezichtspunten en van homosociale groepsvormingsprocessen in staat zijn de basis van homostudies te verbreden,

40. Zie noot 5.

41. Zie onder andere: C. Smith-Rosenberg, 'The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America', in: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1975, jrg. 1, nr. 1, pp. 1-29; ned. vert. 'De vrouwenwereld van liefde en rituelen', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1981*. Nijmegen (SUN) 1981, pp. 80-109; N.F. Cott, *The Bonds of Womenhood. 'Women's Sphere' in New England, 1780-1835*. New Haven/Londen (Yale University Press) 1977. Zie ook de discussie over 'lesbische geschiedenis' in: *Lover* 1983 en 1984.

de grenzen van homo-emancipatie te verruimen en er zo wellicht aan bij te dragen dat de emancipatie van sociale activiteiten onder geslachtsgenoten het voor een zinvolle participatie van homoseksuelen vereiste nivo bereikt.' Dit alles gericht op 'een homovriendelijke leefcultuur onder mannen en onder vrouwen'. Met het onderzoek naar homosociale arrangementen worden alle mogelijke relaties van mannen onderling en van vrouwen onderling bedoeld, dus niet alleen (seksuele) relaties tussen mannen en tussen vrouwen, maar 'alle mogelijke gedragingen, verhoudingen en ontwikkelingen in samenleving en geschiedenis welke verband houden met groepsvorming onder geslachtsgenoten: onder mannen en onder vrouwen'.⁴²

Mijn bezwaar tegen deze invulling van onderzoek naar homosociale arrangementen als programma voor homostudies is dat de betekenis van het sekseverschil als zodanig verdwenen is. Het betreft hier enkel en alleen nog onderzoek naar datgene wat mannen doen en (mogelijk ook) datgene wat vrouwen doen. Niet dat dergelijk onderzoek niet van belang zou kunnen zijn of dat iedereen voortaan beide seksen zou moeten onderzoeken om iets over een van beide seksen te kunnen zeggen. Het is niet mijn bedoeling dit voor vrouwenstudies bekende verwijt hier nu voor homostudies te herhalen. Het gaat mij om het idee dat wanneer slechts één sekse onderzocht wordt, 'het verschil' niet meer aanwezig zou zijn en om de essentialistische cirkelredeneringen waar dergelijke onderzoeksprogramma's in terecht lijken te komen wanneer 'man-zijn' en 'het mannelijke' ekwivalent zijn aan datgene wat mannen doen. Ook binnen homosociale arrangementen funktioneert 'het mannelijke' altijd in relatie tot en als tegenhanger van 'het vrouwelijke'. Hoe belangrijk het ook is de eenduidigheid van deze oppositie te ondergraven, we kunnen hiermee 'het verschil' als zodanig niet laten verdwijnen of wegdefiniëren, vooral niet bij onderzoek op het terrein van de homoseksualiteit. Als we niet meer willen praten in termen van 'zo-zijn', waarom dan wel 'het man-zijn' en 'het vrouw-zijn' als eenduidig uitgangspunt genomen?⁴³

42. M. Duyves, 'Amsterdam slaat terug', a.w., p. 27. Zie ook het artikel van P. Koelemij in dit nummer.

43. Dit, ondanks het feit dat er vele verwijzingen naar het begrip 'gender' gegeven worden en zelfs het onderzoek naar 'gender specifieke socialisatie' als het kenmerk van de amsterdamse homostudies wordt genoemd. Hiermee lijken 'seksisme' verwijten bij voorbaat weerlegd te kunnen worden omdat immers geen onterechte generalisaties meer worden gedaan; de mannen- en de vrouwenwereld worden zo precies mogelijk van elkaar onderscheiden. Een dergelijke opsplitsing van homostudies in twee terreinen laat echter het belang van het verschil, het

Een ander bezwaar geldt het feit dat de begrippen homosocialiteit en heterosocialiteit niet in termen van macht en machtsverschillen worden gedacht. Heterosocialisering staat dan voor het idee van 'gelijke toegang van mannen en vrouwen' tot de verschillende maatschappelijke terreinen, voor de mogelijkheid van een gelijke deelname daaraan, aangezien het behoren tot een bepaalde sekse niet langer als uitgangspunt voor de organisatie ervan dient. Zoals voor ko-educatie de vraag centraal staat (of zou moeten staan) tot welk onderwijs vrouwen worden toegelaten, zo geldt met betrekking tot de heterosocialiteit in het algemeen de vraag welke betekenis de sociale norm dat de seksen onder elkaar moeten verkeren, voor het sekseverschil heeft. Dat het hier om verschillen in macht op allerlei terreinen zal gaan, impliceert mijns inziens de stelling van Foucault. Voorheen homosociaal georganiseerde terreinen zijn gedomineerd door mannen of door vrouwen, de toegang van de andere sekse zal niet zonder strijd verlopen (zijn). In de ko-educatieproblematiek betreft het een 'mannenterrein' dat voor vrouwen ontsloten moet worden. Ik neem aan dat een dergelijk beeld op veel terreinen van toepassing zal zijn. Het is niet waarschijnlijk dat de heterosocialisering zich als een 'mannenvraagstuk' laat lezen. Daarom gaat het praten in termen van 'mannenkansen' die nu eindelijk eens aan bod moeten komen, me net iets te ver.⁴⁴

Ik wil hier mijn dank betuigen aan Mieke Aerts voor haar commentaar op eerdere versies van het verhaal en aan de redactrices van het themagedeelte van dit nummer.

feit dat de twee terreinen elkaar vooronderstellen en dat ze in een specifieke (machts)relatie tot elkaar staan, als een te onderzoeken terrein liggen.

44. *Interviews met Michel Foucault*. (Vertaling M. Duyves en T. Maassen) Boskoop/Utrecht (de Woelrat) 1982; zie met name de inleiding: L. Dullaart, M. Duyves en T. Maassen, 'Vormt acceptatie zo een obsessie dat we ons over de vorm niet meer druk maken?', pp. 6-12.

Selma Leydesdorff

Spinnewebben en spinrag

Spinnewebben en spinrag*

Mij is gevraagd te spreken over de vraag waarom ik onderzoek heb gedaan zoals ik het gedaan heb, en uit te leggen waarom ik het nu zo doe; waarin ik geïnteresseerd ben en welke dwaalwegen ik bewandeld heb. Deze lezing is er een over vragen die ik de laatste tijd steeds meer aan vrouwengeschiedenis ben gaan stellen. Verwacht van mij geen antwoord, ik weet de oplossingen niet, te meer daar het gaat om vragen die niet alleen uit het beoefenen van vrouwengeschiedenis voortkomen. Het formuleren ervan alleen al is moeilijk omdat ze gesteld worden aan een geschiedenis en een wetenschappelijke praktijk waarvan ik zelf een deel ben; of moet ik zeggen: deel ben geweest?

Ik ben niet zo automatisch tot vrouwengeschiedenis gekomen als de generaties vrouwen die nu aan de universiteiten studeren. Het kwam niet bij je op. Ik las tijdens die eerste jaren van mijn studie wel over linkse engelse historiografie en wist hoe belangrijk de stimuli van marxisme en arbeidersbeweging voor bekende historici als Thompson, Hill en Rudé waren geweest.¹ Ik had ook leren inzien dat zonder de emancipatiebeweging van de zwarte bevolking in de Verenigde Staten

* Lezing gehouden op de Winter Universiteit Vrouwenstudies te Nijmegen, 22 december 1983.

1. Zie hiervoor onder andere: *Te Elfder Ure 34*, Geschiedenistheorie2: Het Thompson-Anderson debat. Nijmegen 1983, en G. McLennan, *Marxism and the Methodologies of Marxism*. Londen 1983. E.P. Thompson is, naast vele andere publikaties, met name bekend door *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth 1963. Ch. Hill heeft vooral geschreven over de zeventiende eeuw en G. Rudé is 'de' historicus van de grote mensenmassa, *The Crowd*. Zie ook: J. Cronin, 'Creating a Marxist Historiography', in: *Radical History Review*, nr. 19, winter 1978/1979, en E.J. Hobsbawm, 'From Social History to the History of Society', in: M.W. Flinn, T.C. Smout (red.), *Essays in Social History*. Oxford 1974.

het werk van mensen als Dubois en Genovese ondenkbaar zou zijn.² Het had me iets geleerd over het automatisme waarmee mensen binnen bepaalde verhoudingen leven, of het nu gaat om meesters/heersers of slaven/onderdrukten/uitgebuiten. 'Je gelukkig schikken in jouw rol' lijkt in de geschiedenis meer normaal dan verzet.

Ook ik had last van de kontradiktoire verwachtingen die aan mij werden opgelegd; ik wist net zoals vele andere vrouwen geen betekenis te geven aan een nieuwe identiteit die ook de mijne leek³: een vrouw voor wie denken en schrijven belangrijker is dan wat tijdenlang als normaal toekomstperspektief voor een vrouw gold. Lichtend voorbeeld was Simone de Beauvoir die 'het' had gemaakt in de mannenmaatschappij. Zij schreef haar verdediging vanuit het bolwerk van de wereld van mannen.⁴ Dat ze haar wetenschappelijke activiteiten voor een direkt politiek doel inzette, paste bij de kritiek die ik, aarzelend, op de geschiedwetenschap begon te formuleren. Stond de geschiedenis niet bij uitstek in dienst van de hegemoniale ideologie; leidde men mij niet op tot kultuuroverdracht zonder de vraag in dienst van wie die kultuuroverdracht stond? Bovendien hield ik als persoon van het existentialisme voor zover ik dat ooit begrepen heb. In ieder geval houd ik van zwarte kleren en de nouvelle vague.

Op zekere dag werd mij gevraagd de vrouwenbeweging te steunen door de politieke geschiedenis van de eerste feministiese golf te schrijven, en omdat ik niets beters te doen had deed ik het. Die avond bedachten een van de mannelijke activisten en ik de gefingeerde naam Dolle Mina voor Wilhelmina Drukker. En zo vond de tweede feministiese golf haar socialistiese stiefmoeder.

De reuzenstap naar zogenaamd wetenschappelijke geschiedschrijving heb ik niet zomaar gemaakt. Soms lijkt het net alsof iedere generatie haar geschiedenis overdoet. In eerste instantie koos ik voor het bestuderen van het leven van arbeidersvrouwen als

2. W.E. Dubois is een van de eerste zwarte historici in de Verenigde Staten die gestreden heeft voor een eigen zwarte geschiedenis. Zie: W.E.B. Dubois, *Dusk of Dawn*, New York 1968 en *Darkwater*, New York 1969; ook *The Autobiography of W.E.B. Dubois*, New York 1968 (hij heeft meerdere terugblikken op zijn leven geschreven). E.D. Genovese is de belangrijkste Amerikaanse marxistische historicus die heeft geprobeerd concepten als het hegemoniebegrip van Gramsci te verbinden met de geschiedenis van de zwarte bevolking van de Verenigde Staten. Zie: E.D. Genovese, *The world slaveholders made. Two essays in interpretation*, New York 1969.

3. Over dit probleem is uit vrij onverwachte hoek geschreven door de Amerikaanse psychoanalytiekus B. Bettelheim, in *Surviving and other essays*. New York 1980.

4. Ik doel hiermee uiteraard op haar zeer belangrijke boek *Le deuxième sexe*. Parijs 1949; talloze malen herdrukt en vertaald.

personifikatie van hen die niet bij de heersers horen. Ik herontdekte wat al was uitgezocht. Het leek logies die herontdekking in te passen in de sociale geschiedenis die zich juist in die tijd – begin jaren zeventig – stormachtig ontwikkelde. Men was begonnen data van onderliggende groepen – dus over de arbeidersklasse – opnieuw te interpreteren vanuit een marxisties kader. Voor het eerst was in Engeland een marxistische geschiedschrijving ontstaan waarin de arbeidersklasse niet een direkte afgeleide was van de geschiedenis van de ontwikkeling van het kapitalisme en waarin het vulgair marxisme niet langer overheerste. Een van de ‘nieuwe’ inzichten van deze visie op de geschiedenis was dat traditie, religie, ethiek en oude manieren van samenleven zich niet zomaar door de komst van nieuwe tijden lieten opheffen, maar persisteerden. Sociale geschiedschrijving op basis van data van onderliggende groepen gold als progressief, ook als zij niet werd gekoppeld aan het marxisme maar bleef steken in een nostalgiese, spontaneïstiese kijk op het verleden.

Deze traditie van geschiedenis bedrijven kan niet los gezien worden van de ontwikkeling van het linkse denken in Nederland. Voor zover het niet om het kleine wereldje van historici ging, had dat zich nogal abstract ontwikkeld. Als tegenhanger schreven de historici buurtgeschiedenissen en steeds verfijndere beschrijvingen van de arbeidersbeweging. De zogenaamde theorievorming kwam vooral van Harmsen en Reinalda en hun groep rond het *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging*. Zij beriepen zich expliciet op het primaat van de empirie, hetgeen in feite neerkwam op een politiek historicisme, dat wil zeggen de feiten van de arbeidersbeweging spreken voor zich. Immers, deze waren de uitdrukking van de emancipatie van de arbeidersklasse. De geschiedenis die op basis daarvan geschreven werd, vormde een tegenbeeld van de traditionele geschiedschrijving en werd verbonden met een marxisties humanisties perspectief van bevrijding. Hun notie van ‘eigenlijke’ geschiedenis gaat ervan uit dat de klassenstrijd de motor van de geschiedenis is. Pas wanneer de arbeidersklasse die bewust voert, wordt de motor aangezwengeld. Methodologies werden er geen nieuwe vragen gesteld. Het was een succesvolle onderneming, te meer daar zij de enigen waren in Nederland die een consistent alternatief boden. Met hun geschiedschrijving behaalden zij op hun terrein grote resultaten.⁵

5. Hun concept is geformuleerd in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978*. Nijmegen 1978, pp. 17-19; het

Feministische historici vertaalden dit meer omvattende project als onderzoek 'naar gewone vrouwen', want koninginnen waren genoeg bestudeerd. Het ging niet om de uitzondering maar om de regel. Wat bepaalde het leven van die 'gewone vrouwen', hoe leefden die arme onderdrukten, hoe konden ze het uithouden bij zoveel mannelijke dominantie? Oude bronnen dienden opnieuw vanuit een hedendaags evolutionistisch perspectief bekeken te worden, dan zouden vrouwen vanuit het duister voor het voetlicht treden. Het doel bleef politiek: alleen door vrouwen uit de vergetelheid te halen, door te laten zien dat ze bestaan hadden, konden wij zelf een bestaan krijgen. Zo werden wij histories, de nazaten van een eindeloze rij.

Grosso mode kwamen er drie thema's aan de orde in vrouwengeschiedenis. Er kwam geschiedschrijving van verzet van vrouwen in bewegingen en organisaties tegen wat hun aanpassing aan de omstandigheden werd genoemd: dit leidde tot de bestudering van de dichotomie verzet versus onderdrukking/aanpassing. Er kwam geschiedschrijving van ideologieën en ideeën van en over vrouwen; deze werd opgeschreven vanuit dezelfde dichotomie. Als derde variant bestudeerde men de geschiedenis van het materiële leven; hiervoor geldt hetzelfde.⁶ Voor de bestudering van de laatste variant werd aansluiting gezocht bij bronnen en boeken die door engelse feministen waren teruggevonden, zoals *Women workers and the industrial revolution* van Ivy Pinchbeck en het oudere boek van Ann Clark over vrouwen in de zeventiende eeuw.⁷ Een belangrijke inspiratiebron was het engelse tijdschrift *History Workshop*.

Opvallend genoeg hebben andere manieren om geschiedenis te schrijven die in diezelfde tijd werden ontwikkeld, nauwelijks een rol gespeeld. Iemand als Elias was voor de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis veel minder belangrijk dan voor de historische sociologie en franse auteurs, zoals later door Kloek in haar literatuuroverzicht behandeld⁸, kenden we maar nauwelijks. Impliciet

bevrijdingsperspectief is het meest expliciet in: G. Harmsen 'Emancipatie, democratie en socialisme; samenhangen, overeenkomsten en verschillen tussen arbeiders, vrouwen en jeugdbeweging in theorie en praktijk', in: *History Special III*, Nijmegen 1982, pp. 6-38. Zie ook: G. Harmsen, 'Rede uitgesproken bij de promotie van B. Reinalda', in: *History Special I*, Nijmegen 1982, pp. 8-11.
 6. Zie ook M. du Bois-Reymond en S. Leydesdorff, 'Socialisatie en Oral History', in: *Cahiers voor politieke en sociale wetenschappen*, 1983, jrg. 5, nr. 4, pp. 33-50.
 7. I. Pinchbeck, *Women workers and the Industrial Revolution*. Londen 1930; A. Clark, *Working life of Women in the Seventeenth Century*. Londen 1919.
 8. E. Kloek, *Gezinshistorici over vrouwen. Een overzicht van het werk van gezinshistorici en de betekenis daarvan voor vrouwengeschiedenis*. Amsterdam 1981.

overheerste bij alle manieren van schrijven, bij alle discussies en in alle pamfletten hetzelfde soort humanisties-emanipatoriese kader. Het ging er om de geschiedenis te bestuderen en het werd interessant wanneer mensen die geschiedenis naar hun hand zetten. Meer nog dan om de vrouw als slachtoffer ging het om kiezen, om het tarten van het lot. Wij zouden vorm geven aan de geschiedenis van het eigen verleden, aan de geschiedenis van andere vrouwen en misschien ook aan de geschiedenis van de mensheid.

Eerst wil ik nu nader ingaan op wat die dichotomie onderdrukking-verzet als paradigmatisches programma voor vrouwengeschiedenis heeft betekend.⁹

In eerste instantie had feministiese geschiedschrijving tot doel herkenning- en identifikatiemogelijkheden te bieden aan de vrouwenbeweging van nu: identifikatie met hetzij de onderdrukten, hetzij onze grote feministiese voorvrouwen. De beweging mocht niet a-histories zijn, maar moest het hoogtepunt worden van het verzet van vrouwen tegen het lijden en tegen onderdrukking. Het zou de laatste loot aan een stamboom van verzet zijn, die 'honderd bloemen zou laten bloeien'.

Zo kreeg de beweging een *romanties* gezamenlijk verleden. Ik herinner mij dat mijn handen letterlijk verkrampten bij het typen van mijn eerste uittreksel van Posthumus-van der Goots *Van moeder op dochter*, een boek dat volkomen vergeten leek.¹⁰ Geen keuze die ik nu maak in vrouwengeschiedenis, kan gemaakt worden zonder opnieuw te bedenken wat die verontwaardiging van het eerste uur betekend heeft. Woede en een enkele keer haat heeft ons handelen bepaald. Geen enkele sociale beweging kan zonder, net zoals zij niet kan zonder een eventueel geromantiseerd verleden. En misschien is dat het wat mij nu scheidt van allerlei vrouwen die op een meer genuanceerde of een modernere manier geschiedenis schrijven. In alle nuances die ik aanbreng, in de taal die ik gebruik, zit nog steeds die oorspronkelijke solidariteit, dat verzet, hetgeen ik naar ik hoop tot uiting breng in de taal die ik gebruik, in mijn woordkeuze en in mijn

9. Tijdens het schrijven van deze lezing viel me op hoe sterk die dichotomie vooral in Duitsland verankerd is in de feministiese wetenschapspraktijk. Zie bijv. H. Göttner-Abendroth, 'Zur Methodologie von Frauenforschung am Beispiel Biographie', in: *Beiträge zur Feministischen Theorie und Praxis*, jrg. 7, nr. 11, pp. 35-40.

10. W. H. Posthumus-Van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*. (1948), Utrecht/Antwerpen 1968; Nijmegen 1977.

poging van een rekonstruktie van het denken van vrouwen van vroeger.¹¹

Agnes Smedley, schrijfster van *Daughter of Earth*¹², dochter uit een Amerikaans proletarisch gezin, trouwde met een Indiase nationalist. Zij kreeg een kortstondige verhouding met een andere Indiase nationalist, hetgeen door haar echtgenoot als zeer smadelijk werd ervaren. In 1919 werd hij het land (Amerika) uitgezet, waarna hij zich in Berlijn vestigde. Daar werd zijn depressiviteit zo groot dat hij zich onder behandeling moest stellen van een leerling van Freud. Deze verzocht Agnes, die ook in Berlijn was, de stad niet te verlaten. Het gevolg was dat zij aan de stad die haar vreemd was, werd geketend en langzaam zelf wegzonk in een depressie, krampachtig zoekend hoe zij, vastgeklonken aan een man van wie zij hield, vorm moest geven aan haar aangenomen identiteit van sociaal bewogen schrijfster, kunstenaar en intellectueel. In ontredde korrespondentie met Emma Goldman en Karin Michaelis. Uiteindelijk mocht zij weg en vond zij bij de laatstgenoemde vriendin rust in Denemarken. Daar leerde zij het verleden te verwerken, onder andere door het schrijven van een interessante autobiografie. Al in Berlijn had zij Käthe Kollwitz leren kennen, de sociaal-realistische kunstenaar die van plan was ooit het lijden van het Indiase volk te schilderen.¹³ Zelf vertrok Agnes

11. Ik was eigenlijk nauwelijks verrast door het antwoord van één van de groten in het vak, Nathalie Zemon Davis, op de vraag of zij persoonlijk empathie voelt voor degenen over wie zij schrijft: 'Ik vind het belangrijk dat de stemmen van de mensen die er buiten stonden gehoord worden (...). Hoe kan ik deze mensen herscheppen zonder ze te vermengen met mijn eigen beeld?' Ze vertelt vervolgens dat ze zelf te veel outsider en vrouw is om niet om die mensen te geven. Zie: 'Interview with Nathalie Z. Davis', in: *Visions of History*. New York 1969, pp. 97-123. De ideeën over identifikatie werkte ik al uit in een andere lezing voor de Winteruniversiteit; zie 'Wie heeft het recht om namens "ons" te spreken', in: *De Groene Amsterdammer*, 18-1-1984.

12. A. Smedley, *Daughter of Earth*. (1929), Londen 1977; ned. vert. *Dochter van de aarde*. Amsterdam (Sara) 1980. De inleiding van Loes Schenk hierbij is een vrij wonderlijke beschrijving van het leven van een heldin. Mijns inziens doet zo'n beschrijving onrecht aan het leven van een van die vele vrouwen die op extreme wijze werden gekonfronteerd met de dilemma's van het vrouw zijn en intellectueel zijn. Zij is niet de enige die psychisch onderdoorging aan het 'nieuwe' vrouwbeeld. Mijn verhaal over haar is geschreven op basis van eigen onderzoek, dat ooit moet uitmonden in een publikatie.

13. Mij valt op dat in de meeste levensbeschrijvingen van Kollwitz hetzelfde gebeurt als wat ik in noot 12 schreef. Een blik op haar prachtige dagboek leert ons evenwel hoeveel gevarieerder het leven van die vrouw was en dat het model aanpassing vs verzet niet klopt. Zie K. Kollwitz, *Ich will werken in dieser Zeit*. Berlijn 1952.

naar China om met haar beschrijvingen van de chinese revolutie hetzelfde te proberen. Daar nam ze afstand van haar vroegere 'burgerlijke' verleden en werd zij staliniste. Zij moest daarvoor eerst ontkennen wat haar vroeger aan anderen gebonden had.

Als ik bezig ben met zo'n biografiese schets over Agnes, kan ik haar zien als heldin, een proletarische meisje dat carrière maakt. Maar ik kan haar ook zien als slachtoffer van mannen, of als neurotische dame die staliniste werd. Ze is het allemaal geweest. Om haar te beschrijven moet ik afstand nemen van mijn identifikatie met haar, moet ik zoeken naar een patroon om een leven te beschrijven. Ik ben ik en zij is zij: iedere uitwisseling is een imaginaire konstruktie. Toch heb ik de arrogantie te denken dat ik misschien wel een betere biografie van haar schrijf, omdat ik zoveel meer aan vrouwengeschiedenis heb gedaan dan zo maar iemand. Net zoals voornoemde historici op basis van hun politieke betrokkenheid gekomen zijn tot nieuwe inzichten in de geschiedenis. Het door politieke vernieuwing bepaalde vermogen zich te verplaatsen in een bepaalde historische gebeurtenis leidt evenwel niet automatisch tot geschiedschrijving in dienst van een bepaalde beweging. Feminisme heeft me gevoelig gemaakt voor details in de beschrijving van het leven van vrouwen, voor eindeloos luisteren, voor twijfelen aan tot nu toe bekende interpretatiekaders. Dit verhaal over Smedley is ook van toepassing op Georges Sand of Flora Tristan. Ik zal mij evenwel zo min mogelijk met personen proberen te identificeren, maar ook niet met een bepaald tijdperk.

De behoefte aan herkenning en identifikatie zijn essentieel geweest in de geschiedenis van het feminisme van de afgelopen vijftien jaar. Het lijden en strijden van vrouwen in het verleden kan echter niet tot ons lijden en strijden worden herleid. Zo'n redenering kan alleen volgehouden worden als men uitgaat van een in de geschiedenis konstante, mythise vrouwelijkheid, die als het ware boven de geschiedenis uitstijgt.

Het is mijns inziens fundamenteel moralistisch als het enige beoordelingskriterium voor de geschiedenis de mate is waarin mensen in verzet komen. Deze maat kan alleen worden afgewogen aan de hand van komtemporaine criteria; andere lijken mij moeilijk te bedenken. Het hoeft weliswaar niet meteen geschiedschrijving als 'wishfull thinking' te worden, maar het kan er wel toe leiden. De keerzijde van dit moralisme is histories relativisme: alles is tijdelijk, nooit kan gezegd worden of iets beter of slechter werd.

Ik zal hier geen antwoord geven op het geschiedfilosofische probleem dat hieraan ten grondslag ligt, maar wil er wel voor pleiten dat

feministische historici zich bewust zijn van hun eigen waardeoordelen, vooroordelen en van wat ze doen. Wat is aanpassing? Wat is verzet? Kunnen niet dezelfde gedragingen tegelijk als aanpassing en als verzet geïnterpreteerd worden? Neem bijvoorbeeld de strikte religiositeit aan het begin van deze eeuw. Was dat alleen aanpassing aan een onderdrukkende kerk en haar normenstelsel? Het spreken in termen van verzet en onderdrukking impliceert ook een scheiding tussen juist en onjuist, en daarover kan alleen gesproken worden in termen van waar/onwaar, gelijk/ongelijk. Hoe kan een vrouw die zich in haar onderdrukking schikt, binnen dit interpretatiekader ooit iets anders hebben dan een vals bewustzijn? En waar komt dat dan vandaan, en vooral: hoe komt de meerderheid van de mensen aan zo'n vals bewustzijn? Wie houdt die mensen voor de gek. Werkt ideologie op zo'n manier? Waarom worden mensen daar niet gek van?

Die vraag heb ik mij vooral gesteld toen ik recent het boek *Moederschap als balsem* herlas.¹⁴ Katholieke vrouwen zijn door de schrijfsters geïnterviewd over vroeger, over hun leven, hun huwelijk en hun ervaringswereld. Volgens de schrijfsters waren de vrouwen onderdrukt; in hun fascinerende boekje laten zij het verhaal van die onderdrukking zien. Ze zijn op zoek naar hun eigen wortels en vragen zich expliciet af waarom zij meer kansen gekregen hebben dan hun moeders. Maar juist de starheid van dit model van identifikatie-onderdrukking-verzet liet en laat zien wat allemaal niet in het boekje staat. De katholieke moraal bevat immers meer kontradikties in zich dan op het eerste gezicht lijkt, en wordt op allerlei, met elkaar strijdige manieren beleefd.

De meeste vrouwengeschiedenispublicaties volgen vrij traditionele schema's en het zou nog jaren duren eer via de literatuurwetenschappen noties over ideologie als iets anders 'dan wat ons onderdrukt' of 'waarmee vrouwen nu eenmaal te maken hebben' zouden doorsijpelen naar de feministiese geschiedschrijving. Ik denk zelfs dat dat nog steeds niet echt is gebeurd. Lees er het laatste *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* of *Het tipje van de sluier* maar op na. Hoe interessant beide bundels ook mogen zijn, het ideologiebegrip is een warboel. Dat is vooral niet nodig omdat er legio buitenlandse historische tijdschriften zijn, waarin wel op een sophisticated manier met ideologietheorie wordt gewerkt. Ik denk aan de *Annales*, aan *History Workshop*, *Le Mouvement Social*, en nogal wat italiaanse historische tijdschriften, met name het feministiese *Memoria*. De bestudering van ideologie, niet als iets dat ons overkomt, maar als

14. M. Bots, M. Noordman, *Moederschap als balsem*. Amsterdam (SUA) 1981.

kombinatie van de ervaringen van mensen met de manier waarop ze die ervaringen plaatsen in hun beeld van hun verhouding tot de wereld, zou ook de inzet moeten zijn van een debat binnen vrouwengeschiedenis. Het zou ons kunnen brengen tot een beter nadenken over de verhouding vrouwengeschiedenis/vrouwenbeweging.

Maar met het denken over ideologie komen we onherroepelijk terecht op de status van theorievorming binnen het nederlandse feminisme. Lang is geweigerd na te denken over 'die moeilijke franse theorieën' over ideologie, en bleef men in Nederland voornamelijk georiënteerd op de VS. Daar bleef het feminisme een radicale aanvulling op een vrij traditionele wetenschapspraktijk, enkele uitzonderingen daargelaten.¹⁵ Het merendeel van de Amerikaanse feministiese geschiedschrijving bleef steken in verhalen over hoe nieuwe noties over vrouwen binnen bestaande denkrichtingen kunnen worden ingevoegd. Amerikaanse vrouwengeschiedenis haalde vrouwen uit het verleden te voorschijn met de pretentie dat werd aangetoond hoe het 'echt' zat.

Dit alles heeft ook te maken gehad met de stand van zaken in de nederlandse geschiedwetenschap, waarin de meeste beoefenaarsters van vrouwengeschiedenis zijn opgeleid. Ik denk dat ik niet overdrijf wanneer ik stel dat in veel opleidingen een empiricisties-histories model dominant is. Voor zover er aan historische theorie wordt gedaan, staat dat vaak los van empiries histories onderzoek. Het is natuurlijk moeilijk beide te verbinden, maar ... niet onmogelijk. Waar het mij evenwel in dit verband om gaat is dat het verzet-onderdrukingsmodel fungeert als was het een remplaçant voor een theorie over de interpretatie van gevonden feiten. Zo is mij opgevallen dat door Bosch in het tijdschrift *Lover* – ik zeg hier alleen iets over haar theorievorming en dat staat los van mijn waardering voor haar uitdagende werk – die dichotomie extra is aangescherpt. In haar onderzoeksprogramma over verzetskulturen van vrouwen en in haar behoefte aan identifikatie, grendelt zij zich als erfgename van de strijdsters in de eerste plaats histories af tegen de slachtoffers. Vervolgens konkludeert zij dat binnen de heteronormering van onze samenleving iedere vrouw die zich los van mannen organiseert, in verzet is.¹⁶

Op dit moment bestaan er twee belangrijke publikatiekanalen voor

15. Zoals het boek van Phyllis Chessler, *Women and Madness*. New York 1972, waarin problemen ten aanzien van gekte op een nieuwe manier werden gesteld.

16. M. Bosch, 'De geschiedenis van een en ander', in: *Lover*, 1983, nr. 3, pp. 115-126.

vrouwengeschiedenis. Ik noemde ze al: *Het tipje en het Jaarboek*. Ook daar blijft het gros van de artikelen steken in de eindeloze aanpassing en onderdrukking. Schril tekent men het onmenselijke leven, het verzet tegen patriërchaat en kapitalisme. Maar ik denk, dat op die manier alleen maar dat wat wij al weten eindeloos wordt genuanceerd en soms wordt gerelativeerd uit angst voor het doen van politieke uitspraken. Ik krijg er geen nieuwe inspiratie meer door. De vrouwen hadden het zwaar in het kraambéd, in fabrieken, op het land ... interessant, maar hoe nu verder?

Zo'n boek als *De Geschiedenis van de Vrouwentoeekomst*, uit een heel andere hoek afkomstig – uitdagend, verschrikkelijk, getikt, knap ... met welk woord zal ik het sieren? – hanteert ook dat paradigma. Daar wordt het zo konsekwent gedaan dat het uitsluitend gaat om een historische en antropologische fundering van een politiek standpunt.¹⁷

Met de katalogus bij de tentoonstelling *De kunst van het moederschap* zit het nog gekompliceerder.¹⁸ Kunsthistorika's kijken daar naar de manier waarop het moederschap in de geschiedenis is verbeeld. De beelden die wij door de katalogus bladerend, in bijgevoegde teksten zien, worden geanalyseerd als een deel van het ideologische apparaat van een bepaalde periode. Het doet er nauwelijks toe of de beelden wel of niet het dominante ideologische beeld ondergraven. Beelden geven informatie en worden niet bekeken op hun mythise of fantasmatische waarde. Nu ik er op terugkijk – en ik heb met plezier aan de katalogus meegewerkt – zou ik de waspitten van Toorop niet langer willen zien als een realistische afbeelding van het lijden van fabrieksarbeidsters. Veeleer zie ik het als een mythe over hen die er in middle-class ogen erg aan toe zijn. En ik zie mijn tekeningen nu meer als produkt van fascinatie met een rechte lijn. Beeld en werkelijkheid zijn immers zelfs niet in de fotografie hetzelfde. En de echte historische werkelijkheid is niet kenbaar. Ook de samenstellers van deze publikatie voor een groot publiek zijn niet ontkomen aan de onderdrukkingsdichotomie.

Het is hoog tijd dat wij onze heilige poppenkasten omverhalen. In ieder geval ben ik bekneld geraakt door het begrip onderdrukking, en hetzelfde geldt voor verzet. Moet ik de Verlichting beschrijven als

17. Ik denk dat veel recensenten van dit boek uitgaan van het idee dat zij niet zouden doen wat zij het boek verwijten. Een zinnige diskussie daarover is gestart door Mieke Aerts in 'De toekomst van de vrouwengeschiedenis', jrg. 2, nr. 2 van dit tijdschrift, pp. 242-247.

18. *De kunst van het moederschap. Leven en werken van nederlandse vrouwen in de 19de eeuw*. Haarlem 1982; Nijmegen 1982.

vrouwenhaat, of was het een verbetering? Heeft het wel zin om steeds weer die heksen ten tonele te voeren als uitgestotenen, onderdrukten of manvijandige vrouwen? Of – en dat denk ik – zijn zij deel van het geloof in demonen, opgenomen in de fantasiewereld van de zeventiende- en achttiende-eeuwse mens? Die fantasie en dat wereldbeeld zijn haast niet in termen van onderdrukking te vatten; het beeld zou eenzijdig zijn. Ik zou ervoor willen pleiten dat feministen die wereld van fantasie en ervaring onderzoeken; onderdrukking en verzet zijn maar één benadering. Zij schieten te kort voor het gros van de historische problemen. In de psychoanalyse bijvoorbeeld liggen haat en liefde zo dicht bij elkaar dat ze niet te onderscheiden zijn. Dat lijkt mij ook het geval bij het bovenbeschreven feministische paradigma. Het zoeken naar betere verklaringen wordt dan onvermijdelijk.

Een tweede soort kritiek die ik op de bestaande feministische geschiedschrijving heb, is het idee dat vrouwen ‘op zich’ als een zelfstandig gegeven bestudeerd kunnen worden. Ik vind die eeuwige paar dorpen met hun boerinnenleven wel interessant, maar los van andere gegevens vertellen die zogenaamde feiten over vrouwen me niets. Was het leven er net zo zwaar als in andere dorpen? Zijn er grote verschillen met het leven van mannen? Hoe ervoeren vrouwen zelf hun leven? Ik ben nog steeds aan het nadenken over de prachtige tekst van Rosaldo, opgenomen in het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1982*, waarin ze het misbruik dat wordt gemaakt van zogenaamd universele uitspraken van de antropologie bestrijdt.¹⁹ (Een recent en stuitend voorbeeld zijn de idyllische vrijpartijen van Greer in Toscane.) Rosaldo wilde onderzoeken hoe patriërchaat en kapitalisme op elkaar inwerken. Daarvoor zou de scheiding openbaar-privé die dan als werkhypothese wordt aangedragen, niet voldoende zijn. Immers, in alle maatschappijen bestaat zo’n scheiding, maar in de verschillende culturen neemt ze verschillende vormen aan. Er bestaat geen konstante mannelijke of vrouwelijke sfeer, hooguit bestaat er een strijd over wat de inhoud van die sferen is. En iedere dag opnieuw geven mensen daar een invulling aan. Dat in onze maatschappij privé-sfeer en openbaarheid zo’n rol spelen betekent nog niet dat op basis daarvan de positie van vrouwen in andere maatschappijen beschreven zou kunnen worden.

19. M.Z. Rosaldo, ‘Gebruik en misbruik van de antropologie. Reflekties op het feminisme en de resultaten van cultuurvergelijkend onderzoek’, in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1982*. Nijmegen 1982, pp. 171-208.

Fox Genovese schreef daarover: Er is veel inkt gebruikt om de arbeidsdeling naar sekse in burgerlijke maatschappijen te beschrijven. Maar er kan intussen geen twijfel meer bestaan over het idee dat de dominantie van dit concept meer te maken heeft met de zelfpresentatie van burgerlijke maatschappijen.²⁰ Het gaat de schrijfster vooral om de klakkeloze vooronderstelling dat zo'n scheiding bestaan zou hebben, dat zij bestaande praktijken zou hebben weerspiegeld. Dat is zeker voor de lagere klassen niet het geval geweest: vrouwen in die klassen hadden niet eens de kans 'echte vrouwen' te zijn. De scheiding tussen thuis en werk is in de huisindustrie, bij marktvrouwen en zelfs bij huisvrouwen die naar de markt gingen, steeds een andere.²¹ Daarom is de bestudering van de ideologie die de scheiding omgeeft zo interessant. Hetzelfde geldt voor de wijze waarop in verschillende wetenschappen een daarbij behorend idee over moederschap in zwang raakte. De rol van vrouwen is inzet geweest van verschillende economische, politieke en sociale strategieën. In de vorm die het gezin aannam, heeft steeds de vader centraal gestaan. Op de dominantie van de patriarch is een heel systeem van regels en wetten gebaseerd. Willen we de structuur van de seksuele ongelijkheid, die zowel asymmetries als hiërarchies kan zijn, onderzoeken dan zal blijken dat het leven van vrouwen in een spinneweb van afhankelijkheden en verknopingen zit.

Het zal nu wel niemand verbazen dat het mij vooral interesseert hoe vrouwen binnen strijdige ideologieën hebben geleefd. Hoe gaven ze zelf vorm aan hun leven, en dus aan die ideologie? Vrouwen die zich bewust onderdrukt voelden, zijn een uitzondering geweest; misschien past hier het woord helaas. De geschiedenis van *de* vrouwen zullen wij, als wij zo doorgaan, niet kunnen schrijven en het lijkt beter die pretentie te laten varen. Dan hoeven we niet langer vrouwen als makke schapen de geschiedenis in te sturen met boven hun hoofd het aureool van een vals bewustzijn.

Ik zou deze lezing willen beëindigen met een aantal aanbevelingen die neerkomen op een heroverweging van de volgende zaken:

– Ideologie is niet iets dat ons overkomt, maar ook een ervaring. Naast 'oral history' zouden wij ook andere manieren moeten ontwikkelen om dat deel van het materiële leven te onderzoeken dat

20. E. Fox Genovese, 'Placing Women's History in History', in: *New Left Review*, nr. 133, 1982, pp. 5-30.

21. Een prachtige beschrijving is van M. Perrot, 'Femme populaire rebellein', in: *L'histoire sans qualités*. Parijs 1979.

door historici vaak niet als materieel leven of als materiële cultuur wordt gezien.

– Er bestaat een kaleidoskoop aan ervaringen. Als we ervan uitgaan dat de biografie ons vaak een aanknopingspunt geeft voor de beschrijving van die individuele ervaring, hoe staat die ervaring dan in relatie tot het algemene.

– De verhouding geschiedschrijving – beweging is niet voldoende doordacht. Wat betekent de verwetenschappelijking van vrouwengeschiedenis?

– Waarin verschilt vrouwengeschiedenis van andere soorten geschiedenis. Immers, vrouwengeschiedenis heeft terecht een beeld bestreden waarin vrouwen niet voorkwamen of werden gestigmatiseerd volgens post-victoriaanse modellen.

Een ander verhaal zou ik kunnen schrijven over manieren van geschiedenis schrijven, immers juist de toon bepaalt veel van de stemming van een geschrift.

Riky van Og, Karine Klappe

Zo moeder, zo dochter?

De Winteruniversiteit Vrouwenstudies 1983

Ook de tweede vrouwenuniversiteit, die van 17 tot en met 23 december 1983 te Nijmegen werd gehouden, heeft aangetoond dat de belangstelling voor vrouwenstudies bij zeer velen leeft. De schattingen over het aantal WUV-bezoeksters lopen uiteen van vijftot zeventuizend. Het leek ons belangrijk om een aantal zaken van deze drukbezochte winteruniversiteit op een rij te zetten, zodat degenen die een volgende vrouwenuniversiteit organiseren daar hun voordeel mee kunnen doen. In het eerste gedeelte van dit artikel beschrijven we de gang van zaken voor en tijdens de WUV en plaatsen we hier en daar een kritiese kanttekening. In het tweede gedeelte besteden we aandacht aan de kritiek van zwarte vrouwen op de WUV, waarna we ingaan op de 'autonomiegedachte' die tijdens deze vrouwenuniversiteit duidelijk heerste. Uit deze nieuwe tendens maken we op, dat de WUV weliswaar een dochter is van de ZUV, maar toch ook haar eigen weg gaat.

Onder moeders vleugels

Met het enthousiasme waarmee de ZUV is ontvangen nog vers in ons geheugen, zijn we begin 1982 van start gegaan met de voorbereiding van de tweede vrouwenuniversiteit. Deze zou net zo groots en breed moeten worden opgezet als de ZUV. Vandaar dat we kozen voor hetzelfde uitgangspunt als de zomeruniversiteit: het doorgeven en uitwisselen van kennis over en ervaring met vrouwenstudies en het komen tot produktieve confrontaties van verschillende visies. Evenals tijdens de ZUV werd daarmee bewust geen expliciet standpunt ingenomen over wat wel en wat niet vrouwenstudies zijn. De bedoeling was veeleer om voorwaarden te creëren voor een platform waarop zoveel mogelijk 'praktijken' van vrouwenstudies zouden kunnen samenkomen.

We streefden er dan ook naar de WUV aantrekkelijk te maken voor

‘alle vrouwen die zich interesseerden voor vrouwenstudies’. Een nogal vage omschrijving, die echter onvermijdelijk was gezien de brede doelstelling van het kongres. Om te voorkomen dat bij de deelnemers valse verwachtingen zouden worden gewekt, hebben wij in het programmaboekje elke werkgroep en workshop afzonderlijk omschreven, inclusief de eventueel vereiste voorkennis of ervaring met een onderwerp. Tevens maakten we bij de aankondiging van lezingen een onderscheid tussen die met een inleidend, een politiek-maatschappelijk en een theoretisch karakter.

Op eigen benen

In ons eerste enthousiasme wilden we de WUV centreren rond één groot thema. Dit zou vervolgens vanuit alle mogelijke hoeken van vrouwenstudies moeten worden benaderd. We dachten daarbij aan ‘beelden en zelfbeelden van vrouwen’. Dit voorstel heeft echter de toets der landelijke kritiek niet kunnen doorstaan. Het werd te elitair en te eenzijdig geacht; alleen geschikt voor vrouwen met een universitaire opleiding en dan nog liefst in de letteren, zo luiden de reacties in landelijke besprekingen. Een ander gesignaleerd bezwaar was dat het onderwerp zich niet zou lenen voor een sociaal-ekonomische invulling. En tenslotte klonk het verwijt van een therapie-achtige bijmaak. Hoewel het nooit onze intentie is geweest het thema zo eng in te vullen als men landelijk vreesde, hebben we ‘beelden en zelfbeelden van vrouwen’ laten vallen. Immers, een van de voorwaarden voor het slagen van de WUV was dat de inhoudelijke opzet een breed landelijk draagvlak zou hebben. Uiteindelijk zijn we terecht gekomen bij elf centrale, tamelijk traditionele thema’s. Deze thema’s maakten combinaties mogelijk van algemene discussies en specifieke konkrete onderwerpen, van theorie en onderzoek, van beleid en praktijk. Gezamenlijk bestreken ze bovendien al die maatschappelijke terreinen, waar vrouwenstudies zich op concentreren. De thema’s luiden: Arbeid, Beeld/Taal/Teken, Hulpverlening, Moederschap, Niet-Westerse Kulturen, Onderwijs, Politiek, Religie, Seksualiteit/Lichamelijkeheid, Wetenschap en Wonen. Deze keuze is voortgevloeid uit een inventarisatie van onderwerpen die de laatste jaren belangstelling genieten binnen vrouwenstudies. We hebben hierbij onder meer het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* en het *Eindadvies van de Voorlopige Begeleidingsgroep voor Emancipatieonderzoek* (VBEO) geraadpleegd. Bij de invulling van elk thema hebben we getracht zowel theoretische als onderzoeksgerichte en

politiek-maatschappelijke benaderingen aan bod te laten komen. (Vanuit die gedachte is ook de kongresbundel van najaar 1983 samengesteld.) Het resultaat van deze poging was per thema verschillend. Zo overheersten bij het thema Politiek discussies die een directe relatie vertoonden met hedendaagse politieke items als bijvoorbeeld de be/ontwapening. Bij Beeld/Taal/Teken lag de nadruk meer op theoretiese vragen over – vooral – de (de)konstruktie van ‘het vrouwelijke’, terwijl bij Hulpverlening de meeste belangstelling uitging naar methoden van feministiese therapie.

Om een zo breed mogelijke invulling van de WUV te realiseren wilden we zoveel mogelijk vrouwen benaderen die met vrouwenstudies bezig zijn. We hebben hierin via twee kanalen gewerkt. Vrouwen uit het adressenbestand van de ZUV, het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* als ook de medewerksters vrouwenstudies schreven we aan om een bijdrage te leveren in de vorm van een artikel, werkgroep/workshop-begeleiding of anderszins. Daarnaast plaatsten we oproepen in verschillende vrouwen-, week- en vakbladen. De reacties zijn door de ‘thematakgroep’ verwerkt en samen gebracht in het uiteindelijke programma.

Programma

Elk thema werd onderverdeeld in subthema’s die in aparte werkgroepen en workshops nader uitgewerkt moesten worden. Bij de opzet van deze bijeenkomsten hanteerden we drie tijdsblokken, die ieder afzonderlijk gevolgd konden worden. Hierdoor was het mogelijk om in twee dagen één afgerond subthema te volgen. Vooral de vrouwen die alleen in het weekend konden komen, hebben deze gelegenheid niet onbenut gelaten. In elk blok werd een onderwerp of steeds verder uitgediept of telkens vanuit een ander standpunt benaderd. Naast deze serie-werkgroepen/workshops werden er vanuit ieder thema losse dagdelen georganiseerd, die geheel op zichzelf stonden. Vaak betrof het hier kleine lezingen.

Binnen de thema’s is er bovendien nog diverse malen met forums gewerkt om verschillende resultaten en inzichten uit werkgroepen met elkaar te vergelijken en te bediskussiëren. Hierover hebben we nogal wat positieve geluiden gehoord, omdat de afzonderlijke werkgroepen zich op deze manier minder geïsoleerd voelden.

In de stad zijn tijdens het avondprogramma twee forums georganiseerd – één over geestelijke gezondheidszorg en één over arbeid – die aansluiting probeerden te zoeken bij nijmeegse vrouwen die eerder in het forumonderwerp dan in het totaal van vrouwenstudies

waren geïnteresseerd. Of deze aanpak nu de beste vorm is geweest om deze vrouwen bij de WUV te betrekken, valt achteraf te betwijfelen. Feit is in ieder geval dat ook deze activiteiten hoofdzakelijk zijn bezocht door vrouwen die ook overdag aan de WUV deelnamen.

Deelnemers

In totaal zijn er ongeveer 300 dagdelen gevuld met werkgroepen (waarin vooral over teksten gesproken en gediscussieerd werd) en ongeveer 100 met workshops (waarin op een minder verbale manier met het onderwerp werd omgegaan). Een overzicht van het aantal inschrijvingen¹ voor de verschillende themabijeenkomsten laat het volgende zien:

Hulpverlening	658
Seksualiteit/Lichamelijkheid	592
Beeld/Taal/Teken	590
Onderwijs	403
Arbeid	402
Politiek	372
Moederschap	274
Niet-Westerse Kulturen	270
Wetenschap	211
Religie	165
Wonen	96
	4033

Het bleek dat de WUV ook niet is bezocht door 'iedereen die interesse heeft voor vrouwenstudies', maar hoofdzakelijk door vrouwen met hogere opleidingen. Van de 2294 vrouwen die een inschrijffolder terugstuurd, volgden 36% een universitaire studie, 10% een HBO- en 1% een MBO-opleiding. 35% van de inschrijfsters hadden een universitaire of HBO-studie voltooid. Of deze laatsten een beroep uitoefenden dan wel werkloos waren, weten we niet. 15% van de deelnemers vulden niets in bij de vraag naar studie of beroep, 1,5% was werkloos en eveneens 1,5% gaf hierop een onduidelijk antwoord.

1. Deze gegevens zijn gebaseerd op aanmeldingen die op tijd bij ons binnenkwamen. Door de poststaking hebben tal van vrouwen zich pas op de WUV zelf ingeschreven. Het hier geschetste beeld geeft slechts een indicatie. Een technies-organisatorisch verslag met meerdere gegevens ligt ter inzage bij het Centrum voor Vrouwenstudies te Nijmegen.

Lezingen

Een ander WUV-speerpunt vormden de lezingen, die los van de thema's georganiseerd zijn. De 'inleidingen' aan het begin van de week hadden een kennismaking met vrouwenstudies tot doel. Elke keer is vanuit één bepaalde discipline ingegaan op wat de plaats van vrouwenstudies daarbinnen zou (kunnen) zijn. In het programmaboekje hadden we aangekondigd dat deze lezingen zouden worden afgestemd op vrouwen die nauwelijks waren ingewijd in vrouwenstudies. Dit is niet altijd gelukt. Sommige verhalen gingen te veel uit van een reeds aanwezige bekendheid met de discipline vanwaaruit gesproken werd.

De op dinsdagavond gehouden voordrachten droegen een politiek-maatschappelijk karakter en op donderdagavond waren de lezingen primair van wetenschaps-theoretiese aard. Op beide avonden zijn in een soort parallelprogramma zes lezingen gehouden, tegelijkertijd drie voor de pauze en drie na de pauze. Bij de samenstelling van de lezingen zijn onderwerpen bijeengebracht vanuit verschillende vakgebieden. Door deze opzet hebben vrouwen een ruime keuzemogelijkheid gehad en kon men spreeksters in 'levende lijve' aanschouwen; niemand hoefde naar een monitor te turen om een lezing te volgen. Op woensdagavond was er een voordracht over 'racisme en vrouwenstudies'. Dit verhaal werd door vrijwel iedereen enthousiast ontvangen, waarschijnlijk ook omdat het op een duidelijke manier hiaten in vrouwenstudies voor wat betreft de positie van zwarte vrouwen heeft aangetoond. Hier komen we later op terug.

Strategiedag

De woensdag was uitgeroepen tot strategiedag met als doel het aan de orde stellen van de relatie(s) tussen vrouwenbeweging, vrouwenstudies en maatschappij. De belangstelling voor deze middag was opvallend gering. Feit is dat velen de woensdag als 'rustdag' beschouwden omdat er geen themabijeenkomsten plaatsvonden. Daarnaast was de voorbereiding voor deze strategiediskussie niet optimaal geweest. Toch lijken deze verklaringen te eenvoudig voor de geringe opkomst. Hoe het ook zij, het is te betreuren dat er een slijtage in de interesse voor de 'strategiese problemen' rondom vrouwenstudies valt waar te nemen. Het lijkt erop alsof een louter konsumptieve houding van vrouwen de boventoon is gaan voeren. Voor een wetenschapsterrein dat zich op de universiteiten en daarbuiten nog niet echt geïnstitutionaliseerd heeft, waarvoor met andere woorden nog veel strijd geleverd moet worden, geeft dat te denken. In contrast met de strategiedag was het afsluitende forum op vrijdagmiddag over de

toekomst van afgestudeerde vrouwen wèl druk bezocht. Deze bijeenkomst vormde een van de aanzetten voor de Stichting Landelijk Overleg Vrouwenstudies (SLOV) om zich te verdiepen in een verbetering van de positie van afgestudeerde, werkloze vrouwen.

Kultuur

Naast een zeer omvangrijk inhoudelijk programma kende de WUV ook een kwalitatief hoogstaand cultureel programma. Dit was niet alleen vanwege het ontspannende karakter georganiseerd. Integendeel zelfs, de idee er achter was veel meer dat theater, muziek, dans, beeldende kunst, film en literatuur, vragen binnen vrouwenstudies op andere manieren tot uiting kunnen brengen, dan dat dit gebeurt binnen de (verbaal-intellektuele) wetenschap. We hebben er dan ook naar gestreefd zoveel mogelijk verschillende kunstvormen aan bod te laten komen. De ene keer was de relatie met vrouwenonderwerpen direct zichtbaar; de andere keer was deze minder gemakkelijk aan te wijzen.

Organisatie

Het organiseren van de WUV is een gigantiese klus geweest, die met relatief weinig middelen en mensen is gerealiseerd. Naast de al eerder genoemde 'thematakgroep' funktioneerden de taakgroepen 'cultuur', 'materiaal' en 'publiciteit'. Al deze groepen draaiden zelfstandig, gezien hun specifieke bezigheden. De coördinatie ervan gebeurde eerst in de 'kerngroep' (het formele WUV-orgaan) en later in het 'interoverleg', waarin vertegenwoordigsters uit alle taakgroepen zaten. De taakgroepen bestonden samen uit 35 vrouwen. Slechts vier van hen kregen betaald, waarvan drie parttime. Bijna alle vrouwen bevonden zich in de eindfase van hun (universitaire) studie. Omdat de WUV steeds meer tijd ging opslorpen hebben nogal wat vrouwen hun studie enige maanden stopgezet: de meeste van ons werkten meer dan 12 uur per dag voor de WUV, vaak gedurende zeven dagen in de week.

De door de KUN, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid van het Ministerie van Sociale Zaken verleende subsidies zijn voorwaarde geweest voor het organiseren van de WUV. De organisatie is echter daadwerkelijk van de grond gekomen dankzij de inzet van de talloze vrijwilligsters. Zonder de inzet van deze vrouwen, van de honderden andere vrouwen die een inhoudelijke bijdrage hebben geleverd en de circa 30 vrouwen van de 'om-de-dag-krant' en het videojournaal zou er geen WUV zijn geweest. Zeker niet met een dergelijke massale opzet.

Uit een enquête die is opgesteld door en voor WUV-organisatrices, maar die nog niet verder is uitgewerkt, blijkt dat veel vrouwen vinden dat zij nuttige ervaring hebben opgedaan in organisatiewerkzaamheden. Toch een schrale troost als je bedenkt dat nogal wat organisatrices zich direkt na de WUV verwoed op hun studie moesten storten om de opgelopen achterstand in te lopen; omdat zij daarmee het risico liepen hun studiebeurs te verliezen. Een suggestie voor een volgende vrouwenuniversiteit: streef naar compensatie voor organisatrices in de vorm van studiepunten.

Wie weet het nou beter?

Evenementen en bijeenkomsten uit de geschiedenis van vrouwenstudies zijn vrijwel nooit ongestoord voorbij gegaan. De WUV vormt daar geen uitzondering op. We zijn er niet in geslaagd om een uitgebreid verslag te geven van hetgeen er precies inhoudelijk is gebeurd op de WUV, omdat de hiervoor noodzakelijke structuur tijdens de WUV ontbrak en wij zelf teveel gefixeerd zijn geweest op het reilen en zeilen van de WUV. Toch willen we wijzen op een aantal tendensen die aan de oppervlakte zijn gekomen.

Zowel de vraag of de WUV zich niet te zeer richtte op witte vrouwen en daarmee zwarte vrouwen buitensloot als de vraag of de WUV bijgevolg geen racistiese tendensen ten toon spreidde, heeft vele gemoederen tijdens en na de week in beweging gebracht. Al meteen na de openingsrede op zaterdag legde de zwarte vrouwengroep een verklaring af over de positie van zwarte vrouwen op de WUV. Fel kritiseerden zij de inhoud van het programma en het gevoerde beleid van de organisatie. Hun kritiek richtte zich met name op het feit dat in de verschillende thema's niets was terug te vinden over de positie van zwarte vrouwen. In hun verklaring werd dan ook geëist dat tijdens alle workshops en binnen elk thema aandacht zou worden besteed aan de positie van zwarte vrouwen.

Zonder deze kritiek terzijde te schuiven, willen we hierover het volgende opmerken. Zoals al eerder in dit artikel is gemeld, hebben we bij de werving van vrouwen om een bijdrage te leveren, langs twee sporen gewerkt: actieve aanschrijving op basis van adressenbestanden en passieve werving door het plaatsen van oproepen in bladen. De idee achter deze werkwijze is geweest dat iedereen die iets wilde presenteren, op deze wijze de gelegenheid daartoe had. Als dan uit het uiteindelijke programma blijkt dat er nauwelijks aandacht is voor de positie van zwarte vrouwen heeft het – gezien de hierboven

weergegeven procedure – weinig zin dit enkel en alleen in de schoenen van de organisatie te schuiven. Een vraag die gesteld zou kunnen worden, is of de organisatie wellicht extra-stimulerend had moeten werken bij de werving van bijdragen over de positie van zwarte vrouwen. We hadden dit thema bijvoorbeeld als zodanig kunnen opvoeren. Maar zelfs dan kun je je afvragen of dat dé oplossing van het probleem was geweest. Immers, stél dat door intensieve werving enkele artikelen over dit thema waren verschenen, dan nog was het risico groot, dat velen hiermee niet tevreden waren geweest; het totaal van vrouwenstudies zou immers buiten schot zijn gebleven.

Paradoxaal genoeg kun je achteraf konstateren dat het feit dat zwarte vrouwen in het verdomhoekje zaten, uiteindelijk toch productief heeft gewerkt. Witte vrouwen werden op een harde manier gekonfronteerd met een lakune in vrouwenstudies. Er ontstond verzet en door witte en zwarte vrouwen samen zijn initiatieven genomen om ook na de WUV de strijd ter verbetering van de positie van zwarte vrouwen door te zetten.

Het racisme-debat was wellicht het meest explosieve element op de WUV, maar lang niet het enig opmerkelijke feit dat geregistreerd kon worden. Weliswaar minder zichtbaar, maar feitelijk niet minder belangrijk, kwamen tijdens deze WUV nieuwe ontwikkelingen, waarvan de laatste jaren al schoorvoetend sprake was, aan de oppervlakte. Om deze ontwikkelingen goed te kunnen begrijpen, geven we een kort resume van het verloop van vrouwenstudies. In de eerste jaren van vrouwenstudies lag de prioriteit op het leveren van seksisme-kritiek op de bestaande wetenschap. Tevens namen de debatten over huishoudelijke arbeid een belangrijke plaats in. In de jaren daarna had er een verschuiving in de belangstelling plaats naar seksualiteit- en lijfproblematiek. Vrouwenstudies kenmerkten zich door een hausse aan onderzoeken naar seksueel geweld, verkrachting enzovoort. Hoewel de discussie rondom (hetero)seksualiteit en lijf van een andere orde waren dan bijvoorbeeld de debatten over huishoudelijke arbeid, hadden zij grosso modo een identiek uitgangspunt: de onderdrukkingsgedachte. Deze gaat ervan uit dat onze maatschappij wordt bepaald door mannelijke waarden en opvattingen die – zeker in hun uitwerking – vrouwen onderdrukken en tot slachtoffer maken. Vrouwen moeten zich aan dit juk ontworstelen. Vertrekpunt is dus het mannelijke denkkader, de onderdrukkende gevolgen ervan en het verzet ertegen. Deze ‘onderdrukkingsgedachte’ die tijdens de ZUV in 1981 nog veel aanhang had, blijkt tijdens de WUV terrein te hebben verloren. Zij

heeft plaats gemaakt voor de ‘autonomiegedachte’. Deze gaat ervan uit dat vrouwen zelf, onafhankelijk van mannen of de mannelijke positie, hun eigen kracht en macht kunnen inzetten. Begrippen als autonomie, zelfstandigheid, het maken van ‘eigen keuzes’, onafhankelijkheid, zijn in de plaats gekomen van die van slachtoffer en onderdrukte.

Deze kentering in het denken over en omgaan met de positie van vrouwen blijft niet steken in abstrakt gepraat. Om een voorbeeld te noemen: waren er tijdens de ZUV nog felle discussies over de hetero-norm die overheersend zou zijn, bij de WUV speelde dit onderwerp vrijwel niet. Veel meer lijkt er een verandering te hebben plaatsgevonden in de wijze waarop homo- en heteroseksuele vrouwen met elkaar omgaan. Er is sprake van een opwaardering van vrouwenvrienscapen. Deze hebben een eigen plek veroverd, onafhankelijk van de plaats die mannen (kunnen) innemen.

Het benadrukken van autonomie van vrouwen impliceert voor velen tevens een interesse in onderwerpen die dicht-bij-jezelf staan. Het verwondert ons dan ook niet dat de onderwerpen Hulpverlening, Seksualiteit/Lichamelijkeid en Beeld/Taal/Teken de meeste belangstelling trokken: ruim 45% van de deelnemers schreef zich voor deze thema's in.

Voor wat betreft de Hulpverlening nemen bij vrouwenstudies feministische therapie-instellingen een steeds grotere plaats in. De aandacht ligt niet meer primair bij wat er binnen gevestigde instanties goed of fout wordt gedaan in de behandeling van vrouwen. De interesse is verschoven naar de ontwikkeling van nieuwe therapie-methoden die tot doel hebben dat vrouwen zélf hun leven kunnen inrichten.

Heette een van de thema's tijdens de ZUV nog alleen ‘Seksualiteit’, bij de WUV is hier ‘Lichamelijkeid’ aan toegevoegd. Een term die uitdrukking geeft aan de toegenomen belangstelling voor het lichaam/lichamelijke binnen vrouwenstudies.

Ook binnen Beeld/Taal/Teken was de nadruk op de ‘autonomiegedachte’ sterk aanwijsbaar. Steeds weer trachtte men het vrouwelijke zichtbaar te maken door ‘breuken te slaan in het heersende vertoog’. Als uitgangspunt geldt niet meer de patriarchale maatschappij met haar hiërarchiese structuur die een denken in termen van ‘beter-slechter’, ‘goed-fout’ impliceert, waarin voortdurend een waardeoordeel doorklinkt. Daarvoor in de plaats komt een denken in *verschillen*; verschillen die niet langer zijn ingebed in onderschikkingen en afhankelijkheden.

Het is onmiskenbaar dat deze ‘autonomiegedachte’ een stap

voorwaarts *kan* betekenen in de ontwikkeling van vrouwenstudies. Het schept immers de ruimte, de woorden, de praktijken om de eigen kracht van vrouwen tot gelding te brengen. Zo sorteert de opwaardering van vrouwenvriendenschappen ook 'naar buiten toe' haar effecten. Daarnaast is er echter de verleiding tot navelstaarderij. In deze speurtocht naar het 'eigen-ik' schuilt een gevaar. Immers, de stap tussen de concentratie op de 'eigen-autonomie' en het zich afkeren van politieke strijd is klein. Gebeurtenissen op de WUV tonen dit aan. Dat een strategie-debat over vrouwenstudies relatief lege zalen trekt is niet toevallig, noch het wegwuiven van een geplande discussie over de Centrumpartij, omdat klaarblijkelijk meer waarde wordt gehecht aan het 'bespreekbaar maken van racisme in jezelf'. Wij zijn van mening dat de zogenaamde politisering van de emotionaliteit die ook op de WUV de discussies heeft beheerst, concrete resultaten in de weg staat. Is het niet noodzakelijk, dat we ons eens zouden bezinnen op de modieuze verleidingen die deze autonomiegedachte in zich heeft?

Recensies

Lily Clerkx, Elly Singer

Moederschap. Trendrapport over wetenschappelijk onderzoek op het gebied van het moederschap, vanaf 1975

Mirre Bots en Carla Verheyen
Uitgebracht onder auspiciën van de Voorlopige Begeleidingsgroep voor Emancipatie-onderzoek. Den Haag 1983, 192 pp., f 15,—

Mirre Bots en Carla Verheyen, beiden bekend van hun onderzoeken op het gebied van het moederschap, schreven samen het trendrapport over het moederschap. De schrijfsters kozen ervoor om niet alleen het directe onderzoek naar moederschap te inventariseren, maar ook enkele terreinen van het indirecte onderzoek waarin de moeder slechts als 'milieu' van haar kind verschijnt, zoals in studies naar moeder-kindrelaties (pp. 9-10). Het trendrapport begint met een kort overzicht van de theorieën, die een belangrijke invloed hadden op het onderzoek: òf omdat ze kritiek uitlokten, zoals Bowlby, òf omdat zij inspireerden: Rich, Chodorow en Dinnerstein. Laatstgenoemden benadrukten in sterke mate zowel de organisatie en de beleving van het moederschap, als de invloed van de ideologie. Vervolgens wordt een systematisch overzicht gegeven van de bestudeerde onderzoeken, ingedeeld naar verschillende thema's: moederschapsideologie; wetgeving en

overheidsbeleid; lichamelijke aspecten van het moederschap; zwangerschap, bevalling en kraamtijd; beleving van het moederschap; de moeder-kindrelatie; kinderopvang; motieven voor ouderschap; ongewenste zwangerschap en verwerking van abortus; en alleenstaand moederschap.

De schrijfsters maken onderscheid tussen het traditionele onderzoek waarbij het instituut van het moederschap niet als zodanig wordt geproblematiseerd, en de vrouwenstudies-onderzoeken die vaak als 'grensverleggend' zijn ervaren, omdat de onderzoek(st)ers krities staan tegenover het moederschap zoals dat nu en hier is georganiseerd. In 'traditioneel' onderzoek worden problemen van vrouwen met het moederschap eerder als individuele problemen gedefinieerd, wordt ongehuwd moederschap als afwijkend gezien, en de moeder-kindrelatie bekeken vanuit de ontwikkeling van het kind en in een fixatie op de exclusieve moederrol. Het belang van feministisch onderzoek is dat de maatschappelijke en historische bepaaldheid van het moederschap centraal staat en dat niet alleen naar de belangen van kinderen, maar ook en vooral naar die van vrouwen wordt gekeken. Dat betekent onder andere dat niet meer alleen psychologie, pedagogie en medische wetenschap zich met het moederschap bezighouden, maar ook geschiedenis, politiekologie en kulturele antropologie (en sociologie zouden wij willen toevoegen).

Bots en Verheyen noemen als algemene trends in de moederschapsonderzoeken allereerst het historisch onderzoek naar veranderende ideologieën. Een tweede lijn in het onderzoek vormen de "belevingsonderzoeken". Waar traditioneel zoveel (voornamelijk mannelijke) deskundigen over moeders en moederschap schreven, was het een eerste taak van feministische onderzoeksters om moeders zelf aan het woord te laten. Een derde lijn is die

van de beeldvorming omtrent moederschap en de overdracht hiervan via media, onderwijs en voorlichting. Daarbij worden voortdurend allerlei psychologische en pedagogische theorieën gekritiseerd op hun vanzelfsprekende vooronderstelling van de permanente aanwezigheid en beschikbaarheid van de moeder, waarmee de ongelijkheid tussen de seksen wordt gelegitimeerd. Door de nadruk op ideologie, beeldvorming en beleving blijven andere belangrijke trends onzichtbaar. We denken hierbij aan probleemverschuivingen ten gevolge van theoretische, maatschappelijke en politieke ontwikkelingen zoals het verdwijnen van het arbeidsaspect (Oakley) en het thema 'moederschap – activiteiten buitenshuis – economische zelfstandigheid' dat begin jaren zeventig veel aandacht kreeg; de opkomst van kritische studies naar voorzieningen rond moeders en kinderen in verband met discussies over de verzorgingsstaat en de theorieën van Donzelot, Wilson en Ehrenreich/English; aandacht van 'traditionele' onderzoekers voor moeder-kindinteracties in verband met de invoering van het deskundigen netwerk voor Vroegtijdige Onderkenning van Ontwikkelingsstoornissen (VTO).

De splitsing van de onderzoekswereld in 'feministies-grensverleggend' versus 'traditioneel-rolbevestigend' die Bots en Verheyen maken, doet geen recht aan omslagen, overnames van deelinzichten en tegenstellingen binnen en tussen wat eens zulke duidelijke 'denkkampen' leken. Een theoretische en politieke evaluatie ontbreekt. Wel konkluderen Bots en Verheyen dat er nog een grote kloof is tussen empirie en theorie. Als theorie al wordt gebruikt, worden vaak buitenlandse theorieën toegepast die niet zonder meer voor de nederlandse situatie bruikbaar zijn. Ook is het onderzoek nog te versnipperd. Dit probleem heeft te maken, aldus de schrijfsters, met het feit dat onderzoekers

die aansluiten bij de traditionele theorieën kunnen voortbouwen op een gevestigde onderzoekstraditie, terwijl feministiese onderzoeksters in zekere zin opnieuw moeten beginnen. Gekonstateerd wordt dat de eersten gemakkelijker subsidie vinden, wat tot gevolg heeft 'dat de traditionele theorieën over moederschap zichzelf reproduceren' (p. 168). Het feministies onderzoek blijkt nogal eens kleinschalig skriptie-onderzoek te zijn dat zonder of met weinig geld wordt uitgevoerd. Het komt veelal terecht in een klein circuit van tijdschriften of blijft ongepubliceerd (skripties); daardoor komt het onvoldoende 'onder een breed publiek'. (Jammer is dat de schrijfsters in het trendrapport niet aangeven waar die vele goede ongepubliceerde skripties te vinden zijn, of mogen we zonder meer aannemen dat die zich op het Internationaal Archief van de Vrouwenbeweging in Amsterdam bevinden?)

De schrijfsters pleiten dan ook voor meer, gefinancierd, onderzoek, ruimere verspreiding van de resultaten en openbreking van het gesloten, traditioneel wetenschappelijk circuit (p. 169). Tenslotte doen de schrijfsters aanbevelingen voor verder onderzoek gespecificeerd naar deelterrein.

Het boekje is een uitermate handig naslagwerkje voor al diegenen die met onderzoek op het gebied van moederschap bezig zijn of er aan willen beginnen; zij kunnen zich snel oriënteren op wat gedaan is, aan welk onderzoek behoefte is en of zij al steun kunnen vinden in een kleine traditie van feministies onderzoek op hun gebied.

Helemaal volledig is het rapport echter niet. Zo ontbreekt het proefschrift van Marie-Louise den Bandt over vrijwillige kinderloosheid, het onderzoek van Ali de Regt naar de geschiedenis van gezinnen en moeders uit de arbeidersklasse, en blijven 10 van de 15 onderzoeksrapporten van het 'Krecheproject' van het Sociologies Instituut in Amsterdam onvermeld. Ook

wordt de schijn gewekt dat in dit laatstgenoemde projekt alleen aandacht werd geschonken aan peuterspeelzalen, terwijl ook de dagverblijven werden onderzocht, evenals andere vormen van kinderopvang, en de helft van het boek *Moeders, kinderen en kinderopvang* van Lily van Rijswijk-Clerkx betrekking heeft op de geschiedenis van het moederschap. Desalniettemin menen we dat er in het rapport een goed overzicht wordt gegeven van het soort onderzoek dat binnen vrouwenstudies naar moederschap wordt gedaan.

Dit laatste geldt in veel mindere mate voor het traditionele onderzoek naar moederschap. Als de schrijfsters konkluderen dat er geen onderzoek gedaan is naar 'behoeften/noden/wensen van moeders met kleine kinderen', wordt voorbijgegaan aan het onderzoek verricht in opdracht van Kruisverenigingen, door opvoedingsvoorlichters en het Nederlands Instituut voor Kinderstudies naar konsultatieburo-ervaringen, behoefte aan voorlichting en opvoedingsonzekerheid van moeders, en dergelijke. Vanuit hun optiek zijn de gevestigde instellingen wel degelijk geïnteresseerd in de behoeften van hun klanten.

Bij het indirecte onderzoek beperken de schrijfsters zich tot enkele terreinen. Dit is jammer, omdat juist onderzoek naar moeder-kindinterakties grote invloed hebben op het dagelijkse leven van moeders via gezinsinterventieprogramma's in het kader van de kansenongelijkheidsproblematiek van kinderen uit sociaal lagere milieus en skreeningsmethoden gebruikt binnen het preventiewerk en het al genoemde VTO. Het traditionele terrein van het moederschapsonderzoek, de kwaliteit van het opvoedend handelen, is helaas nog steeds bijna volledig in handen van 'de traditionelen'.

We zijn ons bewust dat onze kritiek van onvolledigheid niet helemaal rechtvaardig is.

De schrijfsters stonden namelijk voor een schier onmogelijke taak. Ze werden slechts vier maanden betaald om zowel het onderzoek op te sporen als het verslag te schrijven. Zij verontschuldigen zich dan ook te voren voor omissies. Dat het Bots en Verheyen desalniettemin lukte om het vaak moeilijk verkrijgbare onderzoek binnen vrouwenstudies in kaart te brengen, is niet op de laatste plaats te danken aan hun kennis van zaken, doorzettingsvermogen en wellicht onbetaalde arbeid na het verstrijken van de subsidieperiode. De blaam treft dus niet zozeer de schrijfsters als wel de opdrachtgever. We hopen dan ook dat onze kritiek aanleiding zal zijn voor de VBEO om nieuwe opdrachten te geven voor trendrapporten, waarin meer aandacht wordt besteed aan het traditionele ontwikkelingspsychologische en pedagogische onderzoek en ander onderzoek, zoals dat van gezinssociologen, waarin moederschap weliswaar zijdelings maar toch op een zeer bepalende wijze aan de orde komt. Waarschijnlijk zal dan pas goed duidelijk worden hoe wáár de konklusie van Bots en Verheyen is over de financiële achterstelling van het moederschapsonderzoek vanuit niet-traditionele of feministiese optiek.

Moederschap is te bestellen door overmaking van f 15,— op giro 751, t.n.v. Distributiecentrum Overheidspublikaties, Postbus 20.014, 2500 EA Den Haag, onder vermelding van nr. 2060.

Liesbeth Bervoets

Huisvrouwen en herverdelen van huishoudelijk werk. Trendrapport over vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek op het gebied van huishoudelijk werk. Uitgebracht onder auspiciën van de Voorlopige Begeleidingsgroep voor

Emancipatie-Onderzoek, met een inleiding van Christien Clason. Den Haag (Ministerie van Sociale Zaken) 1983, 122 pp., f 12,-

Het trendrapport over huishoudelijke arbeid bedoelt een inhoudelijke inventarisatie te zijn van verricht en lopend nederlands onderzoek. De opdracht van de VBEO om een trendrapport te schrijven 'over het terrein van de onbetaalde arbeid, vanuit de optiek van herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid' (p. 29) is vertaald in een 'kwalitatieve inventarisatie' van nederlands onderzoek naar huishoudelijke arbeid. De schrijfster van het rapport verstaat daaronder het op een rijtje zetten van onderzoeksresultaten aan de hand van de volgende vraagstelling:

- wat verstaan onderzoek(st)ers en onderzochten onder huishoudelijk werk en welke kennis wordt door het bestaande onderzoek over het huisvrouwenbestaan geleverd?
- welke inzichten levert het onderzoek naar huishoudelijke arbeid en het huisvrouwenbestaan op over de taakverdeling van huishoudelijk werk?
- hoe wordt de traditionele taakverdeling in stand gehouden en op welke weerstanden en problemen stuit men in situaties waarin men de traditionele verdeling tracht te doorbreken. (p. 32)

Ongeveer dertien onderzoeken, waaronder acht doktoraalskripties leenden zich ervoor om door middel van deze vraagstelling verwerkt te worden. Het zijn de onderzoeken die volgens de schrijfster in de categorie 'empiries onderzoek van de laatste tien jaar' vallen. Het blijken veelal onderzoeken te zijn van zeer beperkte omvang, waarin gebruik is gemaakt van surveys (bijvoorbeeld tijdsbestedingsonderzoek) en interviews (vooral naar de attitude van huisvrouwen). Het zal dan ook niet verbazen dat dergelijke onderzoeken uitkomsten opleveren, die al

geruime tijd bekend waren uit buitenlands onderzoek en uit nederlandse publikaties als *Sociale atlas van de vrouw*.

Samengevat komen zij op het volgende neer:

- definities van huishoudelijk werk zijn vaag omdat huishoudelijk werk een diffuus terrein is;
- vragen naar (on)tevredenheid levert weinig op (dat was al bekend uit arbeidssociologies onderzoek naar bijvoorbeeld lopende band arbeid);
- vrouwen die alternatieven hebben, door opleiding, milieu en economische omstandigheden, voor huishoudelijke arbeid, schikken zich minder in de huisvrouwenrol, dan zij die dat niet hebben;
- vrouwen uit de 'lagere' sociale milieus hechten meer aan reinheid en netheid, vrouwen uit de middenklasse meer aan goede voeding; de laatsten zijn ook meer geneigd huishoudelijke verplichtingen ondergeschikt te maken aan de ontplooiing van hun kinderen.

Gegeven de voorwaarden waaronder het rapport is geproduceerd (drie maanden) en de opdracht mag een gedeelte van de kritiek op het rapport op het conto van de opdrachtgever worden geschreven. Door de wijze waarop de schrijfster de zichzelf opgelegde beperkingen beargumenteert, blijft de indruk bestaan, dat ook bij gunstiger arbeidsvoorwaarden een aantal bezwaren die tegen het rapport zijn aan te voeren, overeind zouden blijven. De bezwaren betreffen zowel de wijze waarop de opdracht geïnterpreteerd is, als de opzet, in het bijzonder het ontbreken van een taakverdeling tussen de inleiding, geschreven door Christien Clason (in de hoedanigheid van lid van de Emancipatieraad) en het eigenlijke rapport, geschreven door Tetty Havinga.

Het lijkt me bij uitstek de bedoeling van een trendrapport om behalve een overzicht te geven over een bepaald terrein of thematiek, ook tot een kritiese reflectie te

komen over de gehanteerde probleemstellingen, vooronderstellingen, konklusies en aanbevelingen. De keuze voor de vraagstelling in dit rapport, direct gekoppeld aan één bepaalde politieke strategie (namelijk die van de herverdeling van huishoudelijke arbeid) laat de interessantste en de meest essentiële vragen op dit terrein buiten beschouwing. Huishoudelijke arbeid wordt voornamelijk gezien als werk waar vrouwen zo snel mogelijk van moeten worden verlost. Daarom wordt de aandacht gericht op een heel beperkt soort empiries onderzoek, namelijk attitude- en taakverdelingsonderzoek, met de al genoemde, voorspelbare, resultaten.

In de meeste onderzoeken worden positieve kanten van het werk al direct gerelativeerd. Dat vrouwen het werk waarden, kan in deze traditie alleen begrepen worden als een resultante van traditionele opvattingen over de taakverdeling tussen de seksen. De ambivalente waardering van huishoudelijke arbeid wordt slechts aangestipt als de persoonlijke preokkupatie van de schrijfster, die de weergave van het onderzoek zou kunnen beïnvloeden, terwijl juist de relaties tussen opvattingen over vrouwelijkheid en waarderings van werk, wezenlijk zijn voor het problematische van alle 'typiese' vrouwenarbeid.

Het is ook niet toevallig dat historische en theoretische onderzoeken buiten beschouwing worden gelaten, met name meer recent onderzoek waarin aan het verwerven van traditionele macht van vrouwen aandacht wordt geschonken (Donzelot, Cott). Dergelijke onderzoeken maken inzichtelijk wat vrouwen bindt aan de huiselijke sfeer en dat is meer dan het idee het huishouden niet aan anderen te kunnen overlaten.

Meer dan tot het stimuleren van een politieke strategie zou dergelijk onderzoek kunnen bijdragen aan het inzicht dat opvattingen over huiselijkheid en organisatie van het privéleven niet los te zien zijn van

specifieke sociaal-ekonomiese en historische konstellaties. Juist daardoor kunnen ideeën ondermijnd worden, als zouden vrouwelijkheid en huishoudelijkheid altijd in elkaars verlengde liggen.

Havinga betreurt, overigens zonder nadere uitleg, de omissies in het rapport, voorzover zij histories onderzoek betreffen. Theoreties onderzoek wordt minstens tweemaal voorzien van de kwalifikatie *bespiegelingen*. Een dergelijke terminologie, die zowel een nogal beperkte als een dubieuze interpretatie van de notie theorie impliceert (theorie verschijnt als de filosofiese overpeinzing van de *feitelijke kennis* die door *de* empirie wordt geleverd), is nogal merkwaardig bij een opdracht waarbij het wenselijk lijkt aan het verloop van onderzoek dat al is afgerond enige reflecties te verbinden.

Je kunt je ook afvragen of de hier voorgestane benadering van huishoudelijke arbeid wel zo veranderingsgezind is als wordt verondersteld. Al vaker is er op gewezen dat het in het debat over huishoudelijke arbeid, zoals op gang gebracht door de tweede feministiese golf, niet in de eerste plaats te doen is om de konkrete taken in het huishouden. Het meeste werk dat verricht wordt op basis van een arbeidsovereenkomst, is inhoudelijk niet leuker of slechter dan huishoudelijke arbeid. Juist de opposities die gekreëerd worden tussen betaalde en onbetaalde arbeid, tussen mannenwerk en vrouwenwerk en de theoretiese en politieke praktijken waarin deze opposities gekoppeld worden aan sekseverschillen, zouden in het middelpunt van de belangstelling moeten staan. Keuze voor 'herverdeling' betekent niet alleen een beperkte politieke strategie in de zin van voorbehouden aan een kleine groep, het laat ook de opvatting onaangestast dat huishoudelijk werk een inferieure, want traditionele vrouwentaak is. Het is zeer zeker niet mijn bedoeling de 'herverdelingsstrategie' te verwerpen, maar ik zou er voor willen pleiten deze strategie evenals die van de

kollektivisering en arbeidstijdverkorting als 'konkrete oplossingen' te relativieren.

Ook Clason beperkt zich in haar inleiding tot onderzoek naar huishoudelijke arbeid van na de Tweede Wereldoorlog. Recent onderzoek besteedt juist aandacht aan opvattingen over huishoudelijk werk in de vrouwenbeweging van rond de eeuwwisseling en aan de opkomst van het voor huishoudelijke arbeid zo belangrijke vak huishoudkunde (Ehrenreich/English; Bock; Duden; Hagoort/Spijker; Strasser; Rohrman; Hayden; Bervoets). Voorzover het *huishoudelijke-arbeidsdebat* ter sprake komt, wordt het niet in het kader van de opkomende tweede feministiese golf geplaatst; waar buitenlands onderzoek wordt aangehaald, betreft het onderzoek in precies die beperkte empiriese traditie waarvan al eerder sprake was. Onderzoek geïnspireerd door discussies in de vrouwenbeweging worden niet onderscheiden van onderzoeken die geen enkele referentie hebben met het feminisme, met als gevolg dat inzet en beperkingen van de diverse bijdragen uit het zicht verdwijnen. Wel wordt het overbekende standaardwerk van Oakley nog eens samengevat. Ook waar wordt opgemerkt dat vrouwen aan het huisvrouwschap een soort 'basisidentiteit' ontlenu, leidt dit niet tot aandacht voor produktie van voorstellingen van vrouwelijkheid en kontradikties en verschuivingen daarin, maar moet er worden 'afgerekend met stereotypen' (p. 28). Een verband in de vorm van een taakverdeling of anderszins tussen inleiding en rapport ontbreekt.

De VBEO zou de laatste instantie moeten zijn waarvan het beleid de opvatting zou mogen bevestigen dat vrouwenarbeid gewoonlijk onbetaalde of onderbetaalde arbeid is. Ingevoerdheid op het terrein en betere arbeidsvoorwaarden garanderen dan ook geen uitdagende visie.

Huisvrouwen en herverdelen van huishoudelijk werk is te bestellen door overmaking van f 12,— op giro 751, t.n.v. Distributiecentrum Overheidspublicaties, Postbus 20.014, 2500 EA Den Haag, onder vermelding van nr. 2036.

Verslagen van bijeenkomsten

Mirjam Wolthuis, Elianne Keulemans

Een bijzondere gebeurtenis voor vrouwen, mannen en mensen. De bijzondere wissel-leerstoel feminisme en christendom

Bepaald niet geruisloos heeft op 6 april 1984 Tine Halkes als eerste officieel 'plaats genomen' op de bijzondere leerstoel Feminisme en Christendom. Deze leerstoel bouwt voort op de jarenlange onderwijs- en onderzoekstraditie van Feminisme en Christendom aan de theologiese fakulteit van de Katholieke Universiteit te Nijmegen, die Tine Halkes daar sinds 1977 samen met andere feministiese theologes heeft opgezet.

Qua vorm is deze bijzondere leerstoel, zoals het bijvoegelijk naamwoord al zegt, in meerdere opzichten geen gewone. *Bijzonder* duidt erop dat het hier niet gaat om een reguliere, door de universiteit betaalde leerstoel. Een bijzondere leerstoel wordt opgericht door een niet (direkt) aan de universiteit verbonden instelling voor een specifiek vernieuwend wetenschapsgebied óf voor een persoon met bijzondere bekwaamheden en verdiensten. In het nijmeegse geval is de leerstoel ingesteld voor het vakgebied Feminisme en Christendom. Vanwege haar grote verdiensten als pionierster op dit gebied is Tine Halkes de eerste leerstoelhouder.

De bezetting van de bijzondere *wissel-leerstoel* zal om de drie jaar *wisselen*. Zo kan

de multi-disciplinariteit die de feministiese theologie kenmerkt, konkreet gestalte krijgen door telkens een vrouw uit een andere theologiese discipline de kans te geven haar kennis uit te dragen. Een ander argument voor het wisselkarakter is het alert kunnen aansluiten bij aktuele ontwikkelingen.

De inaugurele rede

Tine Halkes aanvaardde de leeropdracht Feminisme en Christendom met het uitspreken van de rede *Vrouwen-mannen-mensen*. Hierin schetst zij lijnen voor een nieuwe christelijke antropologie. Ze stelt voor een transformatief model te hanteren binnen de theologiese beschouwing van de mens. Drie duale modellen van antropologie laat Halkes achter zich. Volgens het model van de *onderschikking* dat door de kerkvaders al werd gehanteerd en eeuwenlang heeft doorgewerkt, is in de schepping een orde aangebracht waarin de man de eerste en de vrouw de tweede is. In het negentiende-eeuwse model van de *polariteit* wordt aan man en vrouw ieder een zeer bepaalde eigenheid toegekend. Man en vrouw hebben elkaar nodig om elkaar aan te vullen en zo tot volledig menszijn te komen. In de praktijk heeft dit betekend dat de vrouw gezien werd als aanvulling van de man. Het twintigste-eeuwse *emancipatiemodel* poneert de gelijkheid van de seksen. Hoewel dit model gunstig kan werken, bergt het het gevaar in zich dat slechts de vrouw emancipeert.

Theologen hebben over het algemeen vastgehouden aan de these dat man en vrouw als partners op elkaar zijn aangewezen. Halkes kiest voor een andere benadering. Zij staat een transformatief model van antropologie voor, waarin niet het sekseverschil het uitgangspunt vormt. Voor een theologies fundament van het transformatieve model sluit Halkes aan bij de uitleg die de amerikaanse feministiese exegete Phyllis Bird geeft van het eerste bijbelse scheppingsverhaal ('En God schiep de

mens naar Zijn beeld, als het beeld van God schiep Hij hem, man en vrouw schiep Hij hen'). Volgens Bird en Halkes is de karakterisatie van de mens als beeld van God, die de opdracht met zich meebrengt een rechtvaardig beheer over de schepping te voeren, belangrijker dan de biologische bepaling van de mens in de seksuele differentiatie. Vanuit deze exegese wordt het transformatieve model uitgewerkt. Het richt zich op de mens als het beeld van God, als persoon in relatie met anderen, binnen de sociale kontekst, en op omvorming van de maatschappij tot wederkerigheid en gelijkwaardigheid. Het rechtvaardige beheer vereist naast analyse en verandering van machtsstructuren ook eigen transformatie. In theologiese termen: bekering van zonde door genade tot verlossing.

Halkes wil deze termen een nieuwe inhoud geven om recht te doen aan ervaringen van vrouwen. Zo duidt ze zonde niet als zelfoverschatting, maar als gebrék aan zelf; genade niet als verwerping van het opstandige maar als opbouwen van eigen kracht. Verlossing is dan de tocht naar geïntegreerd menszijn en het realiseren van de eigen mogelijkheden. Voor vrouwen van verschillende klassen, rassen en seksuele praktijk is deze zoektocht een heel verschillend proces. Een kritiese konfrontatie van deze verschillende vrouwen moet leiden tot zusterschap dat niet in privé-vrijheid blijft steken.

Het bijbelse visioen 'Er is geen Jood of heiden meer, er is geen slaaf of vrije, er is geen man of vrouw' (Gal. 3:28) geeft voor Halkes de richting van het transformatieve model aan. Voor mannen impliceert dit de noodzaak tot bewustwording en medewerking aan afbouw van patriarchale dominantie. De kwalifikaties 'mannelijk' en 'vrouwelijk' zijn waarschijnlijk het gevolg van socialisering en internalisering. 'Vrouwelijke' waarden moeten erkend worden en de 'mannelijke' omvormen. Dat zal op velerlei

terrein veranderingen tot gevolg hebben. Halkes noemt hier bijvoorbeeld het gebied van de kentheorie en het kerkelijk spreken.

Belangrijk is tenslotte dat de transformatieve antropologie een mogelijkheid biedt het gangbare dualistische denken te verhelderen en te kritiseren. Halkes eindigt haar oratie door het uitspreken van de hoop dat de feministiese theologie ertoe zal bijdragen dat '...de verbinding Feminisme en Christendom toch nog tot een geloofwaardige relatie (zou kunnen uitgroeien'.

De integrale tekst van de rede: C.J.M. Halkes, *Vrouwen-mannen-mensen*, is verschenen bij Ambo, Baarn; f 9,95 in de boekhandel.

Karin Jušek, Marja van Tilburg

Verslag van het '5. Historikerinnentreffen' in Wenen

Van 16 tot en met 19 april 1984 kwamen in Wenen voor de vijfde maal 'Historikerinnen' bij elkaar. Het was de eerste keer dat dit jaarlijks terugkerende kongres van duitse feministiese historika's 'elders' plaatsvond. Weense studentes hadden de organisatie op zich genomen om aldaar vrouwengeschiedenisonderzoek, dat in Oostenrijk nog van de grond moet komen, te stimuleren. Alleen het Ministerium für Wissenschaft und Forschung en de Oesterreichische Hochschülerschaft stelden geld ter beschikking. Alle overige maatschappelijke en kulturele verenigingen – ook de weense universiteit – lieten het afweten. Desondanks zijn de vrouwen erin geslaagd om het kongres uitstekend te laten verlopen. Zij hebben het initiatief genomen om dit *Historikerinnentreffen* tot een internationaal kongres te maken. Vrouwen uit de VS, vrijwel alle westeuropese landen

en enkele oostbloklanden, werden uitdrukkelijk uitgenodigd om referaten te houden. Er was een open inschrijving; er waren van te voren geen thema's vastgesteld. Op die manier konden veel onderwerpen aan bod komen, zodat oostenrijkse vrouwen met het hele onderzoeksterrein kennis zouden kunnen maken. De aangeboden referaten werden naar thema verdeeld over werkgroepen. Elke 'Arbeitskreis' had een dagdeel de tijd. Meestal waren er 12 per dag. Het zwaartepunt lag, zoals altijd bij vrouwen-geschiedenis, bij de 19de en 20ste eeuw. De referaten handelden over onderwerpen als: de geschiedenis van de vrouwenbeweging en vrouwenverenigingen, vrouwenarbeid, de burgerlijke ideologie, meisjesonderwijs, prostitutie, abortus, bevolkingspolitiek en de positie van vrouwen onder het nazisme. Van de 31 werkgroepen ging er maar één over de Middeleeuwen en één over de Nieuwe tijd.

Vanwege het internationale karakter van het kongres werd de aandacht gevestigd op de verschillende invalshoeken die er op het gebied van vrouwengeschiedenisonderzoek bestaan. In nederlands onderzoek naar de burgerlijke ideologie worden bijvoorbeeld economische aspecten van het vrouwbeeld vaak over het hoofd gezien, terwijl die in Duits onderzoek veel aandacht krijgen. Zo heeft Dorothea May een dissertatie geschreven over de courtesane – haars inziens het symbool van de konsumptie-maatschappij – die zich in de tweede helft van de 19de eeuw in Frankrijk aandient. Omdat de courtesane haar geld besteedt aan het scheppen van een 'liefdevol en aangenaam' leven, waar niets herinnert aan de moeite waarmee mannen dat geld verdienen, bevestigt zij het burgerlijk wereldbeeld, waarin liefde en geld elkaars tegenpolen zijn. Tegelijkertijd biedt zij de industrie de kans om hun producten als gelukkig makend te afficheren. Courtesanes worden zó populair dat gewone huisvrouwen hen gaan navolgen. Het geld dat ze daarvoor

nodig hebben, moeten ze van hun echtgenoten krijgen. Hun economische afhankelijkheid wordt versterkt door deze opvatting van een liefdevol leven. Het courtesanebeeld komplementeert het beeld van de spaarzame huisvrouw. Beide zijn economische beelden, maar staan desalniettemin voor liefdevolle zorg die niet met geld betaald kan worden.

Dit thema keert ook terug in het onderzoek van Dagmar Ladj-Teichmann uit Cleveland, Ohio. De 'vrouwelijke handwerken' worden in de 19de eeuw de voornaamste bezigheid van vrouwen uit de burgerij. Terwijl de kapitalisering van de economie de mannen uit de burgerij disciplineert, moeten de borduurwerkjes vrouwen zelfdiscipline bijbrengen. Het naaikransje is het toonbeeld van arbeidzaamheid en akkuratessse – beide door de burgerij gekoesterde deugden. Tegelijkertijd wordt zelfs het naai- en verstelwerk van zijn economische betekenis beroofd. Een breiwerkje bevordert enkel de gezelligheid; met geldgebrek heeft dat niets te maken! Zo wordt wederom bevestigd dat vrouwenwerk geen economische betekenis heeft, maar uitsluitend sociale: zorgzaam bezig zijn voor het gezin.

In Duitsland bestaat een levendige belangstelling voor de invloed van het nazisme en de Tweede Wereldoorlog op vrouwen. Dagmar Reese-Nübel heeft de sociale dwang om lid te worden van de *Bund deutscher Mädel* in een berlijnse arbeiderswijk en in een protestantse provinciestad met elkaar vergeleken. Het was de pretentie van de nazistische jeugdbeweging om jonge mensen van hun ouderlijk milieu los te maken en standsverschillen tussen de leden op te heffen. Maar meisjes uit de arbeidersklasse worden uit hun gemeenschap gestoten, wanneer zij in de BDM actief worden. Het klassebewustzijn van de grootstede arbeiders vermindert de wervingskracht van de nazi-propaganda. In de lagere standen in

de provinciestad is de aantrekkingskracht juist groot, omdat men er een mogelijkheid in ziet om op de sociale ladder te stijgen. Toch bleef deze kans beperkt, want bijeenkomsten van de BDM werden 's middags gehouden, zodat werkende meisjes niet konden komen...

Slechts één 'Arbeitskreis' ging over lesbische geschiedenis, wat natuurlijk betrekkelijk weinig is. Twee referaten, die van Marie-Jo Bonnet en Hanna Hacker, hadden het vertoog over homoseksualiteit van vrouwen tot onderwerp. Gudrun Schwarz vertelde over een woongemeenschap van vrouwen in de Weimarer Republik. 'Frauengemeinschaften' kwam ook in andere referaten aan bod, maar daarin werden seksuele relaties buiten beschouwing gelaten. Homosociale relaties werden dan als een aspect van de vrouwencultuur gezien – een verband met de lesbische geschiedschrijving werd geen enkele keer met zoveel woorden gelegd.

Uitgaande van het sekse-classesysteem van Gayle Rubin stelde Gerda Lerner een nieuwe plaatsbepaling van vrouwen in de maatschappij voor. Zij beschouwt vrouwen als een produktiemiddel, waarover mannen het eigendom hebben. Vrouwen zijn tot produktiemiddelen geworden, toen mannen de controle over de seksualiteit van vrouwen verwierven. Hun vermogen om kinderen te baren wordt net zo als hun arbeidskracht uitgebuit en gecontroleerd. Hun seksuele relatie tot mannen bepaalt hun plaats in de maatschappij. Deze eigendomsrelatie komt in Rubins analyse nog niet aan de orde. Daarnaast hield Gerda Lerner een pleidooi voor een geschiedschrijving waarin vrouwen centraal staan. Tot dusver is geschiedenis geschreven vanuit criteria die aan de maskulieue kultuur zijn ontleend. Voordat een geïntegreerde geschiedschrijving mogelijk is, moeten vrouwen niet alleen hun verleden kennen, maar ook tot hùn interpretatie van de 'algemene' geschiedenis komen.

Vertalingen op het gebied van:

- vrouwenbeweging
- feminisme
- lesbische beweging

Ook vertalingen van algemenere strekking; en redigeren, bewerken en corrigeren van teksten.

DE
BRON

VROUWENVERTAALKOLLEKTIEF

Nieuw adres:
Postbus 4098, 1009 AB Amsterdam
Telefoon: 020-92 5813

Gegevens over de auteurs

Myriam Everard (1952) studeerde klinische psychologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; zij werkt aan een proefschrift over de geschiedenis van vrouwelijke homoseksualiteit in Nederland, 1880-1940.

Saskia Grotenhuis (1952) studeerde sociologie en is medewerkster bij de vakgroep onderwijskunde van de subfakulteit opvoedkunde van de Universiteit van Amsterdam.

Karine Klappe (1956) studeert sociologie van de massakommunikatie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Paula Koelemij (1953) studeert geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is kandidaatsassistente bij de vakgroep verzorgings sociologie aan het Sociologisch Instituut en verzorgt onderwijs in het kader van homostudies en lesbische studies.

Selma Leydesdorff (1949) is wetenschappelijk medewerkster bij het Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis van het Instituut voor de Wetenschap der Politologie van de Universiteit van Amsterdam.

Riky van Og (1955) studeert cultuur- en godsdienstpsychologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

May van Sligter (1942) volgde de opleiding voor vertaalster aan het Instituut voor Vertaalkunde van de Universiteit van Amsterdam; zij is werkzaam bij het Vrouwenvertaalkollectief De Bron.

Agnes Sommer (1954) studeert sociologie en is als kandidaatsassistente verbonden aan het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

Martha Vicinus is historica. Zij is als 'Professor in English Language and Literature' verbonden aan het Department of English, University of Michigan, Ann Arbor (Verenigde Staten).

Annerieke Vos (1952) studeerde bouwkunde en is werkzaam als architecte. Zij is tevens gastdocente vrouwenstudies aan de Technische Hogeschool Delft.

